

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI

O'RTA MAXSUS, KASB-HUNAR TA'LIMI MARKAZI

O'RTA MAXSUS, KASB-HUNAR TA'LIMINI
RIVOJLANTIRISH INSTITUTI

A. I. KORMILISIN, M. M. RASULOV,
S. X. DAVLATOV

KUTUBXONASHUNOSLIK ISHINING NAZARIYASI VA TARIXI

Kasb-hunar kollejlari uchun o'quv qo'llanma

O'ZGEOKADASTR
TOSHKENT — 2003

Taqrizchilar:

- E. YO'LDOSHEV** – pedagogika fanlari nomzodi, professor,
Sh. SHAMSIYEV – tarix fanlari nomzodi, dosent,
O. ALIMOVA – Toshkent Madaniyat kolleji Kutubxonashunoslik
kafedrasi mudiri, oliy toifali o'qituvchi.

Mas'ul muharrir:

- M. B. BEKMURODOV** – sosiologiya fanlari doktori, professor

Qo'llanma A.Qodiriy nomidagi Toshkent Davlat Madaniyat institutining
Ilmiy Kengashi tomonidan nashrga tavsiya etilgan.

K 4405000000-45 – 2003

© O'ZGEOKADASTR – 2003

M U Q A D D I M A

Respublikamiz mustaqillikka erishgandan keyin xalqimizning ma'naviy merosi va uni o'rganishga katta e'tibor berila boshlandi. Ayniqsa, xalqimizning ma'naviy merosini asrab-avaylashda kutubxonalarning roli kattadir. O'zbekiston hududida sharq qo'lyozma asarlarini saqlovchi kutubxonalar arablar istilosidan ancha oldin vujudga kelgan bo'lib, ularning paydo bo'lishi va faoliyati mamlakatning iqtisodiy va madaniy taraqqiyoti bilan bog'liqdir. Kutubxonalar ma'naviy boylik va ilmiy tafakkur durdonalarini o'z bag'riga olgan muassasa, ular katta miqdordagi kitob boyliklariga ega va insoniyat ijod qilgan g'oyat boy madaniy merosni asrlar osha bizgacha yetkazib bergan.

Mazkur ishda o'rta asrlar davridan XX asrning boshlarigacha bo'lgan davrda O'zbekiston hududida mavjud kutubxonalarning vujudga kelishi va rivojlanishining umumiy manzarasini qisqacha yoritib berishga birinchi marta qul urilgan va mavzu tarixiy-kutubxonashunoslik adabiyotlarida deyarli yoritilmagan.

Kitobxonlar e'tiboriga havola etilayotgan ushbu qo'llanma adabiy manbalar asosida, kutubxonalar faoliyatiga doir tadqiqotlar natijalari esa O'zbekiston xalqlari tarixi xronologik izchillikda yoritilgan, Markaziy Osiyo davlatlari ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojlanishiga amal qilingan.

Asar mualliflari shu narsaga qat'iy ishonadilarki, kitobxonlar mazkur qo'llanmani zo'r qiziqish bilan o'rganib, unda faqat kutubxonalar tarixi bilan emas, shu bilan birga kutubxonalar vujudga kelgan, rivojlangan va barham topgan sharoit bilan ham tanishadilar.

O'ZBEKISTON HUDUDIDA ARABLAR ISTILOSIGA QADAR VUJUDGA KELGAN YOZUV, DASTLABKI KITOBLAR VA KUTUBXONALAR

O'zbekiston hududida qadim ma'naviyat qaror topib, o'z davri uchun yuksak va rivojlangan madaniyat mavjud edi. Sharq qo'lyozmalarini saqlovchi dastlabki kutubxonalar arablar istilosidan ko'p yillar muqaddam iqtisodiy va madaniy jihatdan yuqori darajada rivojlangan So'g'd, Baqtriya, Xorazmda vujudga kelgan.

Bu yerlarda sug'oriladigan dehqonchilik, bog'dorchilik, uzumchilik taraqqiy etgan, hunarmandchilik yuksak darajaga ko'tarilgan, savdo-sotiq ishlari keng rivojlangan: Masalan, Osiyo savdogarlarining karvonlari Hindistonga, Vizantiyaga, Xitoyga yo'l olar edi. Savdo-sotiqning keng rivoj topishi savodxonlik va yozuvning tarqalishiga sabab bo'ldi.

O'zbekistonning hozirgi hududida yozuv ancha oldin paydo bo'lgan, buni o'tkazilgan arxeologik qazilmalar tasdiqlaydi. Xorazmshohlarning Tuproqqal'adagi (Qoraqalpog'iston Respublikasi) qasrlariga taalluqli inshootlarning qazib olingan namunalari, ko'p sonli uy anjomlari va san'at ashyolari bilan bir qatorda saroy arxivi hujjatlarida eramizning III asriga tegishli ma'muriy-xo'jalik mazmunidagi 80 ga yaqin matn borligi aniqlandi. Bu hujjatlar teri va yog'ochga tush bilan chiroyli husnixatda bitilgan va akademik S.P. Tolstov ko'rsatib o'tganidek, til jihatidan «ular so'g'd tiliga yaqin hamda X-XI asrlarda aniqlangan xorazmliklar tilining bevosita o'tmishdoshi hisoblanadi».

1932-1933-yillarda Zarafshon daryosining so'l qirg'o-g'ida topilgan Mug' tog'laridagi so'g'd hujjatlari tahlili

So'g'diyonaning fuqarolar ma'muriyati va moddiy madaniyati tarixini aks ettiradi va hozirga qadar so'g'dlarning chinakam qo'lyozma hujjatlarining birdan-bir qimmatli namunasi hisoblanadi. Ular VIII asming 30-yillariga to'g'ri keladi. Qadimgi hujjatlar qal'a vayronalari orasida ming yildan ortiq yotsa-da, ularni bemalol o'qish mumkin. Akademik I.Yu. Krachkovskiyning fikricha, bu topilma-ning hammasi «hukmdor Divashti arxivi yoki ko'chma kanselyariyasi bo'lib, uning egasi asir olib ketilgandan keyin vayron bo'lgan qal'ada qolib ketgan».

Xorazmda, Panjikentda va boshqa hududlarda amalga oshirilgan qazilma ishlari vaqtida topilgan Buxoro tangalari V asrdan va undan keyingi davrlardagi so'g'd yozuvi namunalarini o'zida saqlab qolgan. Bu tangalardagi yozuvlar va ularning tili so'g'd yozuvlariga mos keladiki, buni 1876 yildayoq rus orientalist olimi P.P. Lerx isbotlab bergan edi.

O'zbekiston hududidagi yozma yodgorliklarning ilk namunalari ostrakonlar – eramizdan oldingi II asrga taalluqli sopol idishlarning bo'laklaridagi yozuv qoldiqlaridir. Bular arxeologlarning (qadimshunoslar) urush yillari olib borgan qazilmalari vaqtida topilgan va ular «Parfiyaning o'z tub yerlaridagi mahalliy yozma tarixiy manbalar va ayni vaqtda parfiya tili va yozuviga doir eng qadimgi yodgorliklardir».

O'rta Osiyo xalqlarining yozuvi ancha oldin rivoj topgan, birmuncha keyinroq esa Xitoy olimi va sayyohi Syuan-Tszyanning (VII asr) ma'lum qilishicha, Markaziy Osiyo orqali Hindistonga ketayotgan vaqtida So'g'dda va Xorazmda ana shu vaqtda o'ziga xos rasmiy taqvim (kalendar) bo'lganligidan xabar topgan. Samarqandda savdo-sotiq maqsadlari uchun bolalarni besh yoshidan boshlab yozuv, hisoblashga o'rgatishgan, kattaroq yoshdagi bolalarni karvonlar bilan birga savdo ishlarini o'rganish uchun boshqa mamlakatlarga yuborishgan.

Markaziy Osiyo hududida urxun yozuvi mavjud bo'lib, u asosan sharqiy Turkiston, Yettisuv, g'arbiy Pomir shaharlarida, Talas vodiysi va boshqa joylarda qal'a tomlaridagi yozuvlarda saqlanib qolgan. Bu vaqtda qadimgi turkiy yozuvning bir turi bo'lgan uyg'ur yozuvi ham mavjud edi. Arablar istilosining dastlabki yillarida arab yozuvi bilan bir qatorda Markaziy Osiyo hukmdorlarining idora ishlarida uyg'ur yozuvi ham qo'llanilgan. Shunday qilib, O'rta Osiyoning hozirgi hududida so'g'd, xorazm, urxun, uyg'ur va boshqa yozuvlarning mavjudligi bu hududlarda o'sha davrlarda madaniyat ancha yuksak darajada rivojlanganligidan dalolat beradi.

Markaziy Osiyo xalqlarining tili va madaniyati juda katta hududlarga, sharqda Olmaotadan tortib janubda Kushkagacha, Qizilqumdan shimoli-sharqiy Hindiston-gacha keng yoyilgan edi.

Turli yozuv namunalarining mavjudligi qo'lyozma asarlarning vujudga kelishiga zamin bo'ldi, ulardan dastlabkilari ancha uzoq o'tmishga mansubdir. Bundan qariyb 1790-yil burun xristian dini «Manixeyev» sektasining asoschilaridan biri, kohin Mani uzoq vaqt mobaynida g'orda yashab, yolg'iz o'zi kun kechirar ekan, diniy ta'limot asoslari bayon qilingan rasmiy kitob yozishga muvaffaq bo'lgan.

Aholi orasida yozuv va kitoblarning tarqalishi u vaqtlarda diniy e'tiqod bilan bog'liq bo'lib, kitoblardan asosan badavlat xonadon egalari bahramand edi. Aholining mutlaq ko'pchiligi savodsiz bo'lganligi sababli ular o'z orzu-o'ylari va muddaolarini og'zaki poetik ijodda tarixiy voqealar bilan bog'liq ravishda aks ettirgan. Ko'pgina epik dostonlar va rivoyatlarda Markaziy Osiyo xalqlarining ajnabiy bosqinchilariga qarshi kurashi kuylangan. Ahmoniylar davlatining sharqiy viloyatlarida birinchi marta «Shohnoma» nomli mashhur doston yaratilgan. Xuddi shu yerda bir vaqtlar zardo'shtiylarning kitobi – «Avesto» vujudga kelgan edi. Bu asar qahramonlari o'z jasoratlarini Baqtriya, So'g'd, Marg'iyona va Xorazm tomonlarda ko'rsatgan.

Keyinchalik epik mazmundagi asarlarni adabiy jihatdan qayta ishlab, ularni tarixiy shaxslarga bag'ishlash urfga aylangan.

Ma'rifatning rivojlanishi va kitoblarning to'planib borishi avvalo diniy muassasalar – masjid va madrasalarda, ayrim hukmdorlarning saroylari qoshida kutubxonalar vujudga kelishiga sabab bo'ldi. Abu Rayhon Beruniyning tarjimai holida bosqinchi arablarning zolimligi va qattiqqo'lligi haqida, ularning muqaddas qasr va saroylarni, mahalliy xalqlarning madaniy yodgorliklarini ayovsizlik bilan yo'q qilib tashlanganligi haqida hikoya qilinadi. Ular olimlar va ruhoniylar ta'qib qilib, yozma yodgorliklarni yo'q qildilar va natijada Markaziy Osiyo xalqlarini shunday ahvolga olib keldilarki, bu xalqlar «o'qish va yozish san'atini esdan chiqarib yubordilar, ilm-fan sohasidagi bilimlarning ko'plaridan bebahra qoldilar».

VIII asrning boshlariga kelib Markaziy Osiyo davlatlari feodal taraqqiyot bosqichiga kirdi, bu vaqtda feodal tarqoqlik Markaziy Osiyo hududida ko'pgina ayrim mustaqil mulkdorlarning paydo bo'lishida o'z ifodasini topdi. Ular doimiy ravishda tinkani qurituvchi o'zaro urushlar olib bordilar. Bu hol arablarga Markaziy Osiyoni bo'ysundirish, ularning xalqlariga esa arablar dinini majburan qabul qildirishni osonlashtirdi. Ayniqsa, Movarounnahr (Amudaryoning o'ng sohil tomonida joylashgan viloyatlar), Buxoro (709), Samarqand (712) singari madaniy markazlar, Xorazm va Farg'ona vodiysidagi shaharlar Xuroson noibi Qutaybaning jangovar yurishlari vaqtida ko'proq vayronaga aylandi. Bosqinchilarning qadami yetgan hamma joyda ko'p sonli madaniyat yodgorliklari va boyliklari bilan bir qatorda Markaziy Osiyo xalqlarining diniy va dunyoviy kitoblari yo'q qilindi va yoqib yuborildi. Bosqinchilar o'zlarining istilochilik siyosatini «chinakam» din uchun muqaddas urush olib borish zarurligi bilan oqladilar. Akademik T. N. Qori-Niyoziyning so'zlari bilan aytganda, «arab bosqinchilarining dinga

toqatsizligi Markaziy Osiyo xalqlarining yaratgan va islomdan oldingi o'tmishi bilan bog'liq bo'lgan ko'pgina madaniy boyliklarni inkor qilishda namoyon bo'ldi, O'rta Osiyo xalqlari madaniyatiga qaqshatqich zarba berdi». Bordi-yu qandaydir qo'lyozma, kitoblar va kutubxonalar saqlanib qolgan ekan, bunga sabab yog'iylarning qo'li yetmaganligidir (Masalan, sharqiy Turkistonda). 642-643-yillarda so'nggi sosoniylar avlodi bo'lgan Yazdigard III arablar ta'qibidan qochib Marvga ketib qoladi, o'zi bilan birga kutubxonasidagi qimmatbaho boshqa boyliklar bilan bir qatorda pahlaviylarga mansub ko'p miqdordagi qo'lyozmalarni ham olib ketadi. Tarixchi Ahmad ibn Tohir va geograf Yoqutning hikoyalari qaranganda, bu qimmatbaho qo'lyozmalar Marvda IX asr boshlariga qadar saqlangan. Bu qo'lyozmalardan keyinchalik Firdavsiy «Shohnoma» dostonini yozishda foydalangan. Mazkur qo'lyozmalar shundan keyingi taqdiri quyidagicha: Marvda afrikalik qo'shinlar bo'lgan vaqtlarda qo'lyozmalarni tortib olib, ularni Afrikaga olib ketganlar, keyin esa qo'lyozmalar Hindistonga ko'chirilgan.

Arablar bosqinchiligi Markaziy Osiyo davlatlariga juda katta talafot yetkazgan bo'lsa-da, lekin u qadimgi ma'naviyatni batamom yo'q qila olmadi.

SOMONIYLAR VA MO'G'UL BOSQINCHILIGI DAVRIDA MADANIY HAYOT VA KUTUBXONALAR FAOLIYATI

IX-X asrlarga kelib ulkan arab xalifaligi mustaqil viloyatlarga bo'linishi oqibatida XI asrning oxirgi choragida Markaziy Osiyo yerlari arablardan ajraldi va mustaqil Somoniylar davlati tashkil topdi. Mustaqil davlatlarning tashkil topishi davlat tuzilishining birmuncha markazlashuviga, feodal o'zaro urushlarning kamayishiga olib keldi. Bu hol xo'jalikning rivojlanishiga va madaniyatning o'sishiga yordam berdi. Arab xalifaligining barcha mamlakatlardan Movarounnahrda olimlar, shoirlar, musavvirlar va boshqa san'at namoyandalari kela boshladi. Mashhur fors shoiri va adabiyotshunosi ibn Muhammad Saolibiyning so'zlariga qaraganda, X asr oxiri XI asrning boshlarida Markaziy Osiyo va Xurosonda 119 nafar shoir yashab, ijod qilgan, ular orasida g'arbiy Erondan va arab xalifaligidan 25 muhojirning nomi eslatib o'tiladi.

Bu vaqtda Samarqand, Marv, Urganch va boshqa shaharlar madaniy jihatdan ancha rivojlangan edi, lekin somoniylar davlatining poytaxti Buxoro shahri bu jihatdan alohida ahamiyatga egadir. Somoniylar sulolasining ko'plab namoyandalari adabiyot, xususan she'riyatga, ilmfanga homiylik qildilar. Davlatning asosiy ilmiy va adabiy-amaliy idora tili – arab tili hisoblanardi, ammo u sekin-asta mahalliy fors tili tomonidan siqib chiqarila boshlandi, fors tilida adabiy, shu jumladan, she'riy asarlar tobora ko'proq yaratila boshlandi.

Mazkur davrda dunyoviy madaniyat, ilm-fan rivojlandi, badiiy adabiyot gurkirab o'sdi. Markaziy Osiyoda ko'pgina mashhur olimlar yetishib chiqdi. Buxoroning

Afshona qishlog'ida tavallud topgan Abu Ali ibn Sino (980-1037) tomonidan tibbiyot, matematika, fizika, astronomiya, falsafa, etika, ritorika (notiqlik san'ati) va boshqa fanlar bo'yicha 450 ta asar yaratilgani ma'lum. Ibn Sino ijodining tadqiqotchilari hali-hanuz uning tobora yangi-yangi asarlarini izlab topib, ma'naviyatimiz xazinasi boyitmoqdadir.

Ibn Sinoning zamondoshi bo'lgan buyuk olim Abu Rayhon Beruniy Kat shahrida dunyoga kelgan bo'lib, u o'z davrining mashhur qomusiy olimi sifatida dunyoga tanildi. Uning haddan tashqari mehnatsevarligi va bilimlarning sirini egallashga bo'lgan beqiyos intilishi uning tangri ato qilgan tug'ma qobiliyati bilan birga qo'shilib buyuk muvaffaqiyatlarni qo'lga kiritishiga olib keldi. Olim deyarli sakson yilga yaqin umri davomida 150 ga yaqin salmoqli asarlar yaratdi, bular astronomiya va matematika, geologiya, tarix, geografiya va boshqa fanlarga doir edi. Beruniy kitoblarni o'lmas asarlar deb atagan bo'lsa, o'z asarlarini bami-soli o'z farzandlari singari e'zozlar edi. Allomaning o'ta mehnatsevarligini ta'kidlar ekan, uning zamondoshi Shahrazuriy Beruniy vafotidan (1053-54) keyin oradan ko'p o'tmay bunday deb yozgan edi: «Uning qo'li deyarli sira yozishdan, ko'zlari doimo kuzatishdan to'xtamasdi, qalbi esa mulohaza yuritishga intilardi. Faqat bir yilda ikki kun – yangi yil kuni, Mehrjon bayrami kunini – oziq-ovqat va kiyim-bosh sotib olishga bag'ishlardi».

Beruniy ma'naviy madaniyatni ehtiros bilan o'rganar, kitoblarni jon-dilidan sevar, kitobga bo'lgan muhabbat va hurmat unda hali yosh chog'laridanoq tug'ilgan va butun umr bo'yi saqlanib qolgan edi.

Farg'onalik atog'li astranom va matematik Ahmad al-Farg'oniy va IX asrda yashab o'tgan xorazmlik Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy ham ko'plab asarlarini meros qilib qoldirdilar. Taniqli tarixchi olim Husayn Bayhaqiyning qalamiga mansub 30 jildidan ortiq asarlari mavjud edi. Mashhur tarixchi va geograf olim Mahdisiyning ham qalamiga mansub ko'plab asarlari chop etilgan.

Yuqorida aytib o'tilgan buyuk olimlar va mutafakkirlarning barchasi o'zining shaxsiy kutubxonasiga ega bo'lgan.

Samarqandda, VIII asrda o'ta sifatli qog'oz ishlab chiqarishning boshlanishi Markaziy Osiyo hududida kutubxonalar va ulardagi noyob kitoblar sonining ko'payishiga yordam berdi.

X asr davlat kitob jamg'armalarining yaratilishi bilan ajralib turadi. Saroy kutubxonalarida bu vaqtga kelib kitoblarni tasniflariga ajratish usullari qo'llanilib va ular qo'riqlana boshlandi. X asrning oxiriga kelib esa qo'lyozma, kitob omborlarida asarlarni saqlashning mehnat taqsimoti ko'zga tashlanadi: bu yerda mudirlar (vakillar), saqlovchilar (xazinachilar), nazoratchilar (mushriflar) va boshqalar bor edi. O'z davri uchun ancha salmoqli bu qo'lyozmalarni jamg'arish o'z mazmuniga ko'ra bilimlarning turli sohalarini aks ettirar edi. Barcha adabiyotlar tegishli nuyxatlarga kiritilgan bo'lib, shular asosida tegishli asar qidirib topilardi. Ya'ni qidirish tizimi ishlab chiqilgan edi. Kutubxona xodimlari faqat kitoblarni qabul qilish va berish bilan emas, balki ularning saqlanishi, ta'mirlanishi va qayta tiklanishi to'g'risida ham g'amxo'rlik qilishardi.

O'sha davrda juda ko'p kitob boyliklariga ega bo'lgan Buxoro kutubxonasi juda mashhur bo'lib, mazkur kutubxonani hech mubolag'asiz Markaziy Osiyoning yetakchi siyosiy va madaniy-ma'rifiy markazlaridan biri edi, deb aytish mumkin. Buxoro atoqli kishilar to'planadigan, adabiyot yulduzlari uchrashadigan, o'sha davr ilm-fan ahlining mulloqot, mashvaratlar olib boradigan joyi bo'lib qolgan edi.

Buxoro amirining saroyida ham boy kutubxona bo'lib, bu yerda ayrim fan sohalariga doir kitoblar alohida-alohida xonalarda sandiqlarga solingan holda saqlanardi. O'rta asrning buyuk mutafakkiri Abu Ali ibn Sino 17 yoshgidayoq somoniylar amiri Nuh ibn Mansur saroyi mulozimlari orasida tibbiyot sohasida nufuzli mavqeni egallab, saroy kutubxonasidagi kitoblarni mutolaa qilishga ruxsat olgan va bu kutubxonani quyidagicha ta'riflagan: «Men ko'p xonalarda tashkil topgan kutubxonaga kirganimda har bir

xonada kitoblar bilan liq to'la sandiqlar bor edi. Bitta xonada arabcha kitoblar va she'rlar, boshqasida esa qonunshunoslik haqidagi kitoblar bor edi va shu tariqa har bir xonada ham qandaydir ilm-fan tarmog'iga doir kitoblar mavjud edi. Men o'zining fandagi salaflarim kitoblari ruyxatini o'qidim va menga keraklarini olib berishni so'radim. Men u yerda nomlarini ko'rdim, o'zim ham ilgari ularni uchratmagan edim. So'ngra men bu kitoblarni o'qib chiqib, ulardagi foydali narsalarni bilib oldim va har bir muallifning o'z bilim sohasidagi olimlik darajasini anglab yetdim».

Bu ta'rifga qarab kutubxonaning boyligi haqida xulosa chiqarish, unda kitoblarni saqlashdagi belgilangan tartib haqida, ko'p miqdordagi nodir kitoblar to'g'risida ma'lumotga ega bo'lish mumkin.

Xorazmshohlar saltanatida ham davlatga qarashli boy kutubxonalar bo'lgan. XI-XII asrlarda Xorazm har jihatdan ravnaq topayotgan, bu yerdagi Xiva, Kat, Gurganj (Urganch) shaharlari shiddat bilan rivojlana boshlagan, ularda o'qimishli kishilar ko'plab topilardi. Taxminan 1000 yilda bu yerga sulolalar urushidan va qoraxoniylar zulmidan qochib, Ibn Sino ham ko'chib ketgan edi. Urganchda taniqli olim Faxriddin ar-Roziy «Fanlar to'plami» nomli qomusiy asarini yozib tugatgan, bu asarda ilmnining 57 xil sohasi bo'yicha ma'lumotlarni to'plagandi. Xorazmda mashhur filolog va adib Abdulqosim az-Zamaxshariy yashab ijod qilgan – u yirik lug'at va grammatika kitoblarining muallifi edi. XII asrning buyuk olimi, shifokor Zayniddin abu Ibrohim ad-Jurjoniylatafsil tibbiy ensiklopediya tuzib chiqqan.

Xorazm hukmdori Ma'mun II saroyida ko'pgina olimlarni birlashtirgan va to'plagan. «Ma'mun akademiyasi» vujudga kelgan. 1010-yilda bu yerda Beruniy ham ishlagan, u atoqli olim Ibn Sino bilan ishlashdek buyuk baxtga sazovor bo'lgan. O'sha vaqtlarda Xorazmda tashkil etilgan kutubxonalar orasida Shaxobiddin Xivaqiyning Urganchdagi kitob xazinalari ayniqsa o'zining kitobga boyligi bilan nom chiqargan edi. Bu kutubxona haqida Nasafiy: «Bunday kutubxona ilgari ham, keyin ham

bo'lmagan, uning qo'lyozma jamg'armasi Marv kutubxonalaridan qolishmas edi», deb yozgan edi.

Shimoliy Xuroson, ayniqsa, Marv kutubxonalarida qo'lyozma fondlari mo'l-ko'lligi bilan ajralib turardi. Shuning uchun ko'pgina yirik adiblar va shoirlar Shimoliy Xurosondan chiqqanligi bejiz emas. Buyuk shoir Daqiqiy mashhur xalq eposini X asrda «Shohnoma» ga asos qilib oldi. Keyinchalik bu asardan xurosonlik shoir Abulqosim Firdavsiy (934-1025) ijodiy foydalanib, o'zining butun dunyoga mashhur bo'lgan «Shohnoma» dostonini yaratdi. Firdavsiy bu asar ustida ishlashni 976-yilda boshlab, unga 35 yillik umrini bag'ishladi va qariyb 60 ming bayt she'r yozishga muvaffaq bo'ldi. Firdavsiy O'rta Osiyo va Eron xalqlari qahramonlik dostonlari, afsonalari, rivoyatlari, va ertaklarini o'rganib, asarda Eron va Turonning, ya'ni O'rta Osiyo yerlarining uch ming yildan ko'proq tarixini qamrab oldi. Garchi doston shohlar haqidagi kitob bo'lsa ham, unda mehnat kishilariga bo'lgan mehr-muhabbat zo'r mahorat bilan kuylanadi. Zo'ravonlik, zulm va adolatsizlik qoralanadi. Bu asar jahon madaniyati xazinasiga kirgan bo'lib, hozirgi vaqtda ko'pgina xalqlarning tillariga tarjima qilingan.

Mashhur geograf Yoqutning ma'lumot berishicha, mo'g'ul bosqinchiligi davrida Marvda o'nta yirik kutubxona mavjud bo'lgan. «Men miqdori va afzalligi jihatidan bunday kutubxonalarni dunyoning hech bir yerida ko'rmanman», deb yozgan olim.

Marvdagi kutubxonada Yoqut «Mamlakatlar lug'ati» tuzish ustida qunt bilan ishlab, juda batafsil geografik ensiklopediya yaratdi. U mazkur kutubxonalarda o'zining butun vaqtini o'tkazib, «izlanishlar lazzati tufayli o'z vatanimni ham unutib, mazkur kitobim va boshqa asarlarim uchun kerak bo'ladigan deyarli barcha materiallarni shu yerda to'pladim», deb yozgan edi muallif.

Yuqorida sanab o'tilgan saroy kutubxonalaridan tashqari boshqa shaharlarda ham kutubxonalar bo'lgan.

Saroy kutubxona jamg'armalarining aksariyat qismini tabiiy va gumanitar fanlarga doir asarlar tashkil etardi.

Afsuski, mazkur kutubxonalardagi kitoblardan keng xalq ommasi foydalana olmas edi.

Biroq shohlar saroyidagi kutubxonalar keng kitobxonlar ommasidan ajralib qolgan bo'lishiga qaramay, ular o'zining mavjud bo'lishi bilan oq shahar aholisi o'rtasida savodxonlik va madaniy yuksalishning avj olishiga yordam bergan.

Movarounnahr hududida saroy kutubxonalaridan tashqari, masjid va madrasalar huzurida ham ko'plab kutubxonalar tashkil etilgandi. X asrdayoq musulmon targ'ibotchilari va qonunshunoslarini tayyorlash uchun masjidlar huzurida madrasalar paydo bo'ldi – ular o'rta va oliy musulmon maktablari bo'lib, ularda islom dini masalalariga doir mavzularda ma'ruzalar qilinardi.

Madrasalar to'g'risidagi dastlabki ma'lumotlar 937-yilda Buxoroda sodir bo'lgan yong'in davriga to'g'ri keladi, bu vaqtda yonib kul bo'lgan binolar orasida Farjaq madrasasi ham tilga olinadi.

Yoqutning ma'lumotlaridan bilamizki, Marvda jome masjidlari huzuridagi Aziziya va Kamoliya kutubxonalarida 12 mingtaga yaqin qo'lyozma kitoblar bo'lgan. Boshqa madrasalar huzurida ham yirik kitob jamlamalari mavjud edi. Faqat birgina Dumariya kutubxonasining o'zida Beruniyning 30 dan ortiq ilmiy asarlari saqlangan.

Madrasalar hozirgi O'zbekiston hududining deyarli barcha shaharlarida bor edi. Samarqandning o'zida 17 ta xususiy madrasa bor edi. Birgina Manixeyev monastiriga qarashli kutubxona beshta binoga joylashgan.

U vaqtlarda xususiy madrasalardan tashqari hukmdorlardan mablag' olib turgan davlat madrasalari ham bo'lardi. Xurosonning dastlabki davlat madrasalariga G'aznaviy hukmdorlarining bevosita farmoyishi bilan XI asrda asos solingan.

Buxoro shahridagi madrasa huzurida qo'lyozma kitoblar saqlanadigan juda boy kutubxona mavjud edi. V.V. Bartoldning ma'lumot berishicha, ma'ruzalar qilinadigan xonalardan tashqari barcha madrasa binolarini qo'lyozma kitoblar bilan to'ldirilgan kutubxonalar egallagandi. Boshqa

madrasalarning kutubxonalarida ham qo'lyozma kitoblar ko'p bo'lgan.

Qo'lyozmalardan tashkil topgan kutubxonali madrasalar soni ortib borishiga islom dini va davlat hokimiyati yordam berdi. Madrasalar huzuridagi kutubxonalarda ko'proq diniy mazmundagi adabiyotlar to'plangan. Biroq ko'p sonli diniy mazmundagi qo'lyozmalar bilan bir qatorda dunyoviy adabiyotlar, tarix, astronomiya, tabiiy va boshqa fanlar bo'yicha asarlar ham kirib bordi.

O'sha zamonlarda xususiy kutubxonalar, ayrim nufuzli shaxslarning, taniqli olimlar, yozuvchilar, shoirlar va boshqa ko'plab ma'lumotli va madaniyatli kishilarning qo'lyozma kolleksiyalari ham bor edi. Masalan, Seraxsning «Kitob ziynat al-kuttab» («Husnixat yozadiganlarning bezak kitobi») 30 jildidan iborat.

O'rta Osiyoning o'sha vaqtdagi hududida keng kitob savdosi yo'lga qo'yilgan. Samarqandga tashrif buyurgan XI-XIII asrlardagi sayohatchilar shahar kitob bozorlarining boyligi haqida batafsil hikoya qilganlar. Ko'p sonli kitob bozorlari Buxoro shahrida ham tashkil etilardi. Biz Ibn Sinoning tarjimai holidan shuni bilamizki, ayniqsa, juma kunlari kitob bozori juda qizg'in bo'lgan. Ana shunday kitob bozorlaridan Ibn Sino o'ziga juda kerakli kitob – mashhur o'rta asr faylasufi Abu Nasr al-Forobiyning kitobini topib oladi. Uch dirhanga xarid qilingan qo'lyozma (bir dirham o'sha vaqtda uch gramm og'irlikdagi kumush tanga edi) Aristotelning «Metafizika» kitobiga Forobiyning yozgan sharhlaridan iborat ekan.

O'sha zamonlarda tez-tez bo'lib turadigan yong'inlar madaniy boylıklarga, shu jumladan, kutubxonalar uchun katta ofat bo'lgan. Markaziy Osiyo shaharlarining turar joy binolari bilan zich joylashtirilganligi va ularga yomayon jamoat binolarining qurilganligi, buning ustiga yog'ochning ko'p ishlatilganligi (ustunlar, ayvonlar, eshiklar, romlar va hokazolar uchun yog'och taxtadan tayyorlanganligi) ko'pincha yong'inlar chiqqan paytlarda butun-butun mavzelarning yonib kul bo'lishiga olib kelgan. Yuqorida qayd etilganidek, 937-yilda Buxorodagi dah-

shatli yong'inda shaharning yarmi, shu jumladan, Farjaq madrasasidagi kutubxonaning ham yo'q bo'lishiga sabab bo'lgan. Zamondoshlarning xabar berishlariga qaraganda, bir kuni chiqqan yong'in vaqtida somoniylar mashhur saroy kutubxonasi yonib kul bo'lgan.

Mo'g'ullarning Markaziy Osiyoga qilgan hujumi barcha madaniy boyliklar, shu jumladan, kutubxonalarning ham misli ko'rilmagan darajada vayron bo'lishi butun-butun shaharlar va qishloqlarning yo'q bo'lishiga olib keldi. Masalan, Marv vohasi, Xorazm yerlari, So'g'd va boshqa ko'plab shaharlarning ship-shiydon bo'lib qolishi shular jumlasidandir. Mo'g'ul bosqinchiligi davrida Markaziy Osiyodagi xo'jalik va madaniy hayot katta tanazzulga uchradi, ishlab chiqaruvchi kuchlarga katta zarar yetkazdi.

Xuroson, Buxoro, Samarqand va boshqa shaharlardagi juda katta vayronagarchiliklar natijasida san'at, boy kutubxonalar, qishloq xo'jaligi, saroylar, masjidlar, madrasalar yo'q bo'lib ketdi.

Bu voqealarni o'z ko'zi bilan ko'rgan tarixchi Juvayniy o'sha vaqtda mahalliy muqaddas joylar tahqirlanganligi, masjidlar va madrasalar otxonalarga aylantirilganligi haqida hikoya qilgan edi.

Bosqinchilarning bir yarim asrlik hukmronligi davrida Markaziy Osiyo xalqlarining madaniy rivojlanishi bo'g'ib qo'yildi, adabiyot sust rivojlandi. Asosan diniy mazmundagi va mo'g'ullar tarixi haqidagi kitoblar yaratildi. Mo'g'ul hukmdorlarining kitob omborlari yoki kutubxonalarga o'xshash biron narsa yaratganligi haqida ma'lumotga ega emasmiz. Kutubxonalar faqat madrasalar huzurida, xususan, qo'lyozma kolleksiyalariga esa mashhur tarixchi va shifokor Fazlulloh Rashiddinda, tarixchi Juvayniyda va boshqa olimlar hamda taniqli arboblarda mavjud edi.

AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVLATIDA MADANIY HAYOT HAMDA KUTUBXONALAR

Amir Temur va temuriylar hukmronlik qilgan davrlarda qo'lyozmalar saqlanadigan kutubxonalarning ko'p asrlik tarixi ko'p miqdorda qo'lyozma fondlarining jamlanishi, bilimlarning turli tarmoqlariga doir asarlar mavjud bo'lgan yangi kutubxonalar tashkil etilishi bilan tahsincha sazovor.

XIV asrning ikkinchi yarmida – XV asrning boshlarida Movarounnahrda me'morchilik va amaliy san'at keng rivoj topdi. Amir Temur davlatining poytaxti bo'lgan Samarqand ulkan shaharga aylandi, bu yerda ko'plab saroylar, masjitlar, madrasalar, maqbaralar va boshqa jamoat inshootlari barpo etildi.

Mamlakatda tibbiyot sohasidagi bilimlar, astronomiya, matematika, tarix, adabiyot va boshqa fanlar qadr topdi. Bu esa qo'lyozma fondlari, saroylar, madrasalar huzurida kutubxonalar tashkil etilishi va xususiy kutubxonalarning paydo bo'lishiga yordam berdi. Amir Temur hukmronlik qilgan yillarda (1370-1405) qo'lyozmalarni saqlash va kutubxonalar tashkil etish to'g'risida katta g'amxo'rlik qilindi. Sohirqironning o'zi adabiyot va san'atni yaxshi ko'rardi. Masalan, uning hukmronlik qilgan davrining birinchi yarmida zabt qilingan hududlarda to'plangan kitoblar va qo'lyozmalar Shahrisabzga yuborilgan. Bu yerda esa katta saroy qo'lyozmalar kutubxonasi tashkil etilgan.

Mamlakat poytaxti Samarqanddagi saroy kutubxonasi ayniqsa mashhur bo'lib, bu yerda yunon, lotin, suriya, arman, fors va boshqa tillardagi eng nodir qo'lyozmalar saqlanardi. Bu qo'lyozmalarning ko'pi Amir Temur zabt

etgan mamlakatlardan keltirilgan. Turkiyaning Bursa shahridagi mashhur kutubxonadan Samarqandga ko'pgina qimmatli va nodir qo'lyozmalar keltirilgan. Bursa kutubxonasi antik davrdagi mashhur kutubxonalardan biri – Pergam kutubxonasining merosxo'ri edi. Qadimgi bu buyuk kutubxonada antik davrning eng mashhur olimlari mutolaa qilishgan. Bu yerda Arximedning zamondoshi matematik Apolloniy, faylasuflardan Antigon Karistskiy, Kichik Nenaf va boshqa ko'pgina kishilar ishlagan. Bursa kutubxonasida saqlanayotgan Ptolomey, Gipparx, Diofant va boshqa iskandariyalik mualliflarning asarlari Pergam kutubxonasidan keltirilgan degan fikrlar asoslidir.

Ma'lumki, ko'plab olimlar Temur poytaxtiga bu yerdagi kutubxonada ishlash uchun kelgan. Ulardan biri matematik Qozizoda Rumi – Ulug'bekning va Alovuddin Ali ibn Muhammad (Ali Qushchi)ning ustozlari bo'lgan. U Samarqandga Bursadan kelgan edi.

Temur Armanistondan ko'pgina qo'lyozma kitoblarni olib ketgan. Arman tarixchisi S. A. Babayanning ma'lum qilishicha, Tayevsk monastiri huzuridagi universitet kutubxonasining bir qismi Samarqandga tashib ketilgan. Bu kitoblar orasida suriyalik Murabas Godinning qo'lyozmalari ham bo'lib, uni muallif arman podshosi Bagarsh-kning farmoyishiga binoan Godin tomonidan Xaldey, Eron va boshqa sharq mamlakatlarida to'plangan va ular eramizdan oldingi 150-yilgacha bo'lgan tarixni qamrab olgan edi. M. A. Godin tomonidan yozilgan Armaniston tarixi keyinchalik Moisey Xorenskiyning va boshqa arman tarixchilariga o'zlarining tarixiy asarlarini yozishga manba bo'lib xizmat qilgan.

Amir Temurning arman kutubxonalaridan kitoblar olib ketgani to'g'risida arman tarixchisi Mixail Chamchyan quyidagilarni ma'lum qiladi: «U barcha arman va fors kitoblarini ulgurganicha to'plab, ularni Samarqandga yuborgan va u yerda bitta minorada joylashtirgan. Minoradan kimda-kim olib chiqib ketishini qattiq qo'rqitish

bilan ta'qiqlab quygan, kitoblarni o'qimoqchi bo'lganlarga minorada shug'ullanishga, biroq bu yerda juda uzoq vaqt qolmaslikka ruxsat bergan».

Tarixiy ma'lumotlarga tayanib xulosa chiqariladigan bo'lsa, Amir Temurning Samarqanddagi saroy kutubxonasi faqat kitob saqlanadigan ombor bo'lib qolmay, u yerga ba'zan kitobxonlarni ham quyishgan. Kutubxonaga kirish juda ozchilik kishilar uchun ruxsat etilgan. Kutubxona-ning qanday ko'rinishda bo'lganligi, kitoblar qanday saqlangani va ulardan qanday foydalanilgani to'g'risidagi batafsil ma'lumotlar hozircha topilmagan. Biroq aytish mumkinki, saqlovchilar qo'lyozmalarni yuksak darajada qadrlaganlar va chamasi ularga to'g'ri munosabatda bo'lishni bilganlar, kutubxona uchun maxsus bino qurilganligi ham bu fikrni tasdiqlaydi. Shuni ham aytish kerakki, bu yerda ham kitoblardan iborat boyliklar xuddi XI-XII asrlardagi mashhur kutubxonalar singari fanlar bo'yicha joylashtirilib, maxsus sandiqlarda saqlangan. Shak-shubha yo'qki, barcha kitoblar faqat hisobga olish uchun emas, balki yaxshiroq foydalanish uchun himoyalangan.

1403-yilda Samarqandga tashrif buyurgan Ispaniya elchisi Ryui Gonzales de Klavixo o'zining kundalik daf-tariga kutubxona to'g'risidagi ayrim ma'lumotlarni qayd qilgan edi. 1863-yilda venger sharqshunosi Arminiy Vamberi Markaziy Osiyo bo'ylab sayohat qilar ekan, Samarqandda mashhur arman-yunon kutubxonasining «izlari»ni topishga intildi. Markaziy Osiyoni Rossiya bosib ol-gandan keyin ko'pgina sharqshunoslar va turli mam-lakatlarning olimlari o'z nazarlarini Amir Temur-ning mashhur kutubxonasiga qaratdilar, uning taqdirini bilishga qiziqdilar. Turkiya poytaxti Anqarada istiqomat qilayotgan armanlar 1868-yilda Samarqand va Buxoro arman-yunon kutubxonasini topish to'g'risidagi iltimos bilan hukumatga murojaat qildilar. Bu kutubxonani Amir Temur Armanistondan olib kelgan edi. Rus diplomati N.

Stremouxovdan Turkiston general-gubernatori Kaufman nomiga o'sha yili arman arxiepiskopi Sarkisyaning xati tushgan bo'lib, unda Temur kutubxonasini izlab topish choralarini ko'rishni iltimos qilgan. Xatda aytilishicha, mazkur kutubxona tarkibida ossuriyalik Marabas Godinning qo'lyozmalari bor edi. Stremouxov Samarqandga kelgach, mazkur kutubxonaning ayrim qo'lyozmalari hali ham xususiy shaxslarda ekanligini aniqladi. O'sha yiliyoq Tashqi ishlar vazirligining Osiyo departamenti direktori nomiga yozilgan xatda general-adyutant A. P. Ignatyev Amir Temur kutubxonasini izlab topishni iltimos qildi. Bu kutubxona so'ngi vaqtgacha Samarqandda yoki uning yaqin atrofida saqlanmoqda, deb hisoblanardi.

Zarafshon uyezdining boshlig'i general Abramov general-gubernator K.P. Kaufmanning buyrug'i bilan jiddiy qidirish ishlarini olib bordi. Samarqand kutubxonasining mavjudligi to'g'risidagi ma'lumotlarni qo'lga kiritdi, buning uchun ko'plab qariyalarni sinchiklab so'roqqa oldi. Oradan sakkiz oy o'tgandan keyin Abramov Kaufmanga: «Samarqandning aholisi Temur kutubxonasini faqat mahalliy kitoblar orqali biladi, lekin kutubxona rasadxona huzurida saqlanmoqda», deb xabar berdi.

Turkistonlik taniqli bibliograf va Markaziy Osiyo tarixining katta bilimdoni N.V. Dmitrovskiy Temur kutubxonasining tarixi haqida ma'lumotlar to'plagan bo'lib, u Samarqandga mashhur arman kutubxonasi va Mirabas Godinning qimmatli qo'lyozmalari tashib ketilgani haqida yozgan edi. N. V. Dmitrovskiy shu narsani qayd qiladiki, Samarqand olingandan keyin armanlar general Kaufmanga Markaziy Osiyoda bu qo'lyozmalardan ayrimlarini qidirib topishni iltimos qilgan. N. V. Dmitrovskiy kutubxona tarixiga katta qiziqish bilan qarab, «Samarqand kutubxonasi» (Bibliografik ekskursiya) nomli maxsus maqolani bosmaga tayyorlagan, unda Temur kutubxonasi to'g'risidagi batafsil ma'lumotlarni bayon qilgan. Biroq bunday maqola bosilib chiqmadi.

1873-yilda ingliz Yevgeniy Skayler chor Rossiyasi bosib olgan Turkiston bo'ylab sayohat qilar ekan, Buxoro va Qo'qonda bo'ladi, shuningdek, Temur kutubxonasi bilan qiziqib ko'radi. Skayler Buxoro kutubxonalaridagi ma'lumotlar asosida quyidagicha yozadi: «Men mashhur Temur kutubxonasi hali mavjuddir, deb o'ylashimga asos bor. Bu yerda amirning xazinasida ko'pgina kitoblar borki, ularning tili buxorolik mullalarga tanish emas, shu sababdan kitoblar e'tibor berilmasdan yotibdi: ular Qarshida ham bor». U Qarshida bo'lgan vaqtida amirning boy kutubxonasi bilan tanishish imkoniga ega bo'lmaganidan afsuslanardi.

1889-yilda taniqli ingliz adibi Makenzi Uolles Zakaspiy viloyatida bo'lgach, Samarqandga kelib Temurning kutubxonasini sinchiklab izlab ko'radi, lekin «shaharni yoppasiga axtarib, hech narsa topa olmaydi».

Temur kutubxonasining keyingi qidirishlari mashhur rus arientalisti A.L.Kun (1840-1888)ning ishlari bilan bog'liqdir. U Turkistonga 1868-yilda xizmatga kelgan bo'lib, uning muhim vazifalaridan biri – Temurning mashhur kutubxonasini qidirib topishdan iborat edi. Sharq tillarini yaxshi bilgan Kun mahalliy yozma manbalardan bemalol foydalanar va kutubxona to'g'risidagi og'zaki hikoyalarni to'plardi. Lekin A.L. Kun kuch-g'ayrat sarflashiga qaramay, Temur kutubxonasi to'g'risida hech qanday aniq ma'lumotlar to'play olmadi, uning ko'p vaqti mullalar va Samarqandning boshqa ma'lumotli kishilari bilan suhbatlar o'tkazishga sarflandi. Biroq u Temurning kutubxonasini topish umididan voz kechmadi. Uning taxminiga ko'ra, mashhur kutubxonaning barcha kitoblari hali yo'q bo'lib ketmagan, ayrim qo'lyozmalar esa mahalliy aholining qo'lida saqlanayotgan bo'lishi mumkin. A.L. Kun mullalar va imonlar qo'lida «Tarixi Narshoxi» («Buxoro tarixi»), «Tavorix Mir Baraki» kabi ancha nodir qo'lyozmalar borligiga ko'zi tushadi, ulardan keyingisida Botuning Rusga qilgan yurishi tasvirlangan edi. Shuningdek, boshqa

ko'pgina qo'lyozma asarlar ham borligi ma'lum bo'ladi. 1870-yilda Kun «Kavkaz» gazetasiga tayanib, «armanlar o'rtasida shunday rivoyat tarqalganki, unga ko'ra Temur Armanistondan ko'p miqdordagi kitoblarni Samarqandga olib ketgan va bu kitoblar bir minoraga joylashtirgan va hozir ham o'sha yerda saqlanmoqda», deb yozadi.

XX asrning boshlarida Temurning kutubxonasi bilan turkistonlik publisist D. N. Lagofet qiziqib qoldi. Uning yozishicha, Temur hukmronlik qilgan dastlabki yillarda kutubxona Shahrisabzda bo'lgan, keyin Samarqandga ko'chirilgan. So'ngra Lagofet Klavixo va buxorolik tarixchi Kamoliddin Abdurazzoqning fikrlariga tayanib, Samarqanddagi katta kutubxona 1448-yilgi qo'zg'olon vaqtida ancha shikast ko'rganligini ma'lum qilgan. Samarqandni Shayboniyxonning ko'chmanchi otryadlari bosib olgan vaqtda kutubxona talon-taroj qilinadi va uning qoldiqlari 1580-yilda Buxoroga olib ketiladi va amirning Mashhadga qilgan yurishida qo'lga olingan kitoblarga qo'shib yuboriladi. 1860-yilda kutubxona Qarshi shahriga keltiriladi. Lagofet general Jo'rabekning hikoyalari havola qilingan holda mo''jaz rasmlar (miniatyuralar) bilan bezatilgan ko'p miqdordagi qo'lyozmalar Qarshidan Buxoroga tashib keltirilgan, deb qayd qilgan. Devonbegi Ostanaqulning fikricha, amirning Buxorodagi kutubxonasida xitoy, uyg'ur, arab, fors tillarida, shuningdek, pushtu va rus tillaridagi qo'lyozmalar bo'lgan. Maqolaning oxirida, Lagofet amir kutubxonasining qimmatli tomonlarini qayd etish bilan birga, «Temur kutubxonasi to'g'risidagi barcha ma'lumotlarni to'plash hozir ham kech emas», deb uqtiradi. 1911-yilda «Turkestanskije vedomosti» gazetasida ismi ko'rsatilmagan bir muallifning Temur kutubxonasi haqidagi xabari bosilib chiqadi. Muallif moskvalik mashhur feletonchi «Pavuk-Vovchenkov»ning maqolasiga tayanib, Samarqandda eshitgan bir afsona haqida hikoya qiladi. Afsonada ma'lum bo'lishicha, «Temur kitoblarni juda sevar va shu sababdan dunyoda eng katta kutubxona tashkil

etgan emish. U o'limi yaqinlashayotganini his qilgach, kutubxona haqida ko'proq qayg'ura boshlabdi. Kitob durdonalari nodon merosxo'rlar qo'liga tushib qolishidan qo'rqib, kutubxonani shahar yaqinidagi g'orga yashirib qo'yib, uning ustiga qo'yidagicha dahshatli la'natlovchi so'zlarni bitgan ekan: «Yer yuzida yomonlik va jaholat yo'q bo'lib ketmas ekan, kutubxona kitoblariga qo'l tekkizmaslik lozim». Temur bir yilda bir necha marta, ayniqsa, yangi oy chiqqan vaqtda kutubxonani borib ko'rib kelar ekan. U tashrif buyurganda shamoldan yer yuzidagi ahvolni so'rab-surishtirar ekan. Yovuzlik va nodonlik xalq orasida hamon hukmron ekanligiga ishonch hosil qilgach, g'azabidan oyog'i bilan shunday tepar ekanki, bundan butun yer yuzi larzaga kelarkan...». Hikoya muallifi bu afsonaga unchalik ishonqiramaydi. «Afsona shak-shubhasiz qiziqarli, lekin uning tabiiy holda shunday bo'lishi shubhalidir». Bundan ko'rinib turibdiki, 1868-yildan 1911-yilga qadar mashhur kutubxonaning izlarini aniqlashga muvaffaq bo'linmagan.

Temur kutubxonasidan bizning kunlarimizgacha saqlanib qolgan birdan-bir qo'lyozma – bu Usmon Qur'onidir. U pergament qog'ozga kufiy yozuvida ko'chirilgan. A.L. Kun mazkur qo'lyozmani Temur kutubxonasining eng yaxshi bezagi deb hisoblagan. Usmon qur'oni Rossiya Markaziy Osiyoni bosib olgandan keyin samarqandning Xo'ja Ahror masjitida saqlangan. 1869-yilda mazkur Qur'on nusxasi borligidan qo'shin starshinasi Serov xabar topib, Zarafshon okrugining boshlig'i general-mayor Abramovning buyrug'i bilan qadimgi qo'lyozmalar to'g'risidagi ma'lumotlarni to'plab yurardi. Serov Xo'ja Ahror masjitida Qur'on saqlanayotganini masjitda ko'p muxlislar to'plangani sababli bilib oladi. So'ngra bu Qur'on musulmonlar uchun ahamiyatsiz narsa, uni hech kim o'qiy olmaydi, Xo'ja Ahror masjiti imomlari ham unga bu kitobni sotishga rozi ekanligini ma'lum qiladi. Qur'on general-mayor Abramov tomonidan 125 so'mga sotib olinadi va Toshkentga yuboriladi. Kaufman

uni Buxoro amirining vakili Yahyoxo'jaga ko'rsatganda, u Temur kutubxonasining birdan-bir saqlanib qolgan qo'lyozmasidir, deb tasdiqlaydi. Kutubxonaning qolgan kitoblari esa mazkur mamlakatdagi o'zaro qonli urushlar vaqtida nobud bo'lgan edi.

1876-yilda Kaufman Qur'onni Sankt-Peterburgdagi imperator xalq kutubxonasiga topshiradi. Kutubxonaning 1904-yilgi ishi haqidagi hisobotida Samarqandning kufiycha Qur'oni kutubxonaning sharq bo'limida eng muhim boylik ekanligi aytilgan edi. 1887-yilda Usmon Qur'onini Sankt-Peterburg xalq kutubxonasida samarqandlik savdogar va qadimgi narsalarni to'plovchi Mirza Buxarin ko'rib qoladi.

Mirza Buxarin Sankt-Peterburgdagi xalq kutubxonasida turli xalqlarning bir necha yuz ming qadimgi va yangi kitoblari hamda qo'lyozmalarini ham ko'radi. Bu yerda Alisher Navoiyning asarlari, «Shohnoma», «Ravzat as-safo» va boshqa tarixiy asarlarning qo'lyozmalari, shuningdek, mahalliy xonlarning yorliqlari saqlanardi. Kutubxonda arabcha, forsa, turkcha va boshqa tillardagi lug'atlar ham bor edi. Mirza Buxarin Qur'onning juda ehtiyotlab, xuddi yangidek saqlanganini ko'rib qayratlanadi: «Xuddi yangidek, butun zarhal bilan bezatilgan holda oyna tagida g'ilofda turibdi», deydi u.

Usmon Qur'oni bilan mashhur rus san'atshunosi va qadimgi sharq qo'lyozmarlarining katta ixlosmandi V.V. Stasov ham qiziqib qoladi. 1886-yilda u Sankt-Peterburg kutubxonasiga VIII asrning arabchada yozilgan Qur'oni keltirildi, juda katta hajmdagi bu kitob Samarqanddagi bosh cherkovga mansub bo'lgan...» deb yozgan edi. Taniqli sharqshunoslar V.V. Bartold va Krachkovskiyning fikricha, bu kufiychada yozilgan Qur'onlar I-II asrdagi hijriy hisobda bo'lib, qo'lyozma to'plamlarda kamdankam uchraydi, Usmon Qur'oni ham ana shu davrga mansubdir. Usmon Qur'oni rus sharqshunosi A.F. Shebuniy tomonidan sinchiklab o'rganib chiqilgan. U

kitobning sirtqi ko'rinishini, mazmunini tasvirlab beradi va yoshini hamda kelib chiqish joyini aniqlaydi. XIX asrning oxirida Sankt-Peterburgda Qur'onning tabiiy hajmdagi faksimile nashri amalga oshiriladi. «Uning hajmi juda katta bo'lib, og'irligi bir yarim pud kelardi», deb yozgan edi «eski kitobshunos» F. Shilov.

Sho'ro hukumatining dastlabki yillarida Markaziy Osiyo musulmonlarining iltimosi bilan Usmon Qur'oni Toshkentda saqlash uchun qaytarib keltirildi. Ibn Beytarning «Farmakopeya»sining arabcha qo'lyozmasi katta qiziqish uyg'otadi, uni N.F. Petrovskiy sharqshunos V.R. Rozenga hadya qiladi. Unda mazkur qo'lyozmaning mashhur Temur kutubxonasiga mansub ekanligidan dalolat beruvchi yozma mavjuddir. Bu ma'lumotlarni xabar qiluvchi (muallif) mazkur kutubxonaning qolgan qo'lyozmalari va boshqa kitoblari bu mamlakatda bo'lib turgan o'zaro urushlar vaqtida nobud bo'lgan, deb hisoblaydi. Ayniqsa, 1448-yilda Eralibekning temuriylarga qarshi ko'targan isyoni vaqtida ko'p kitoblar yo'q bo'lib ketgan. Buxorolik tarixchi Kamoliddin Abdurazzoq o'zining «Matla as-Sadayin» nomli kitobida bu haqda quyidagilarni yozgan: «Kitoblar va qo'lyozmalarining sahroyi chavandozlar ko'z o'ngida hech bir qimmatga ega bo'lmasdan o'z joyidan uloqtirib tashlangan va oyog'osti qilingan».

Kutubxonaning qoldiqlari 1560-yilda Buxoroga tashib ketilgan va Mashhaddan keltirilgan kitoblar bilan to'ldirilgan.

Temuriylar davrida Samarqanddagi ulkan kutubxona bilan bir qatorda boshqa saroy kutubxonalari ham bo'lgan. Ulardagi kitoblar, chamasi Samarqanddagi kutubxona kitoblaridan kamroq bo'lsa ham, ular qimmatli kitob xazinasi hisoblangan.

Ayrim amirlar, hukmdorlar va oliy tabaqa vakillari ancha boy va qimmatli kitoblarni o'z ichiga olgan kutubxonalariga ham ega edilar. Ko'p sonli masjidlar, madra-

salar, xonaqolar, hurmatli zotlarning dafn etilgan maqbaralarida ham kutubxonalar bo'lardi.

O'sha davrlarda ko'pchilik kitobxonlar uchun ancha qulay, jamoatchilik kutubxonalariga o'xshash kutubxonalar ham bo'lgan. Ana shunday kutubxonalardan biri mashhur shayx Muhammad Porsoning (1419-yilda vafot etgan) Buxoroda tashkil etilgan kutubxonasidir. XV asrning boshlarida tashkil topgan mazkur kutubxonadagi turli nomdagi qo'lyozmalar soni, ayrim tarixiy ma'lumotlarga qaraganda, qariyb yuz ming nusxadan iborat bo'lgan. Albatta, bu raqam oshirib ko'rsatilgan bo'lishi mumkin, biroq bu kutubxona Makka, Madina va boshqa shaharlardan keltirilgan kitoblar bilan to'ldirilgan, ularni Muhammad Porso o'z safarlari vaqtida to'plagan. Uning bu to'plagan kitoblarning ko'pchiligi Sharqdagi turli mamlakatlarda undan oldingi davrlarda va u hayot vaqtida yozilgan asarlar edi. Mazkur kutubxonada etikaga, tarixga doir g'oyat nodir va qimmatli asarlar ham topilardi. Unda mashhur faylasuf, filolog va tabib Ibn Miskaveyxning (421-1030 - yilda vafot etgan) qalamiga mansub jahon tarixi saqlanardi. Bu tarixiy asarning birinchi jildi sho'ro davrida, 1924-yilda Qozon shahridan topilgan. Kitob Buxoroda bitilgan bo'lib, unda geograf Ibn Yoqutning o'z qo'li bilan hijriy 600-yilda yozilgan dasxati bor. Badiiy kitoblar orasida Abu Tamamning (hijriy 729-yili) qo'lyozmalari ham uchraydi. Sharqshunos A.E. Shmidtning fikriga qaraganda, bu yerda jahon tarixining uchinchi jildi ham bo'lgan. Ibn Miskaveyx qalamiga mansub bu kitob qo'lyozmasi 227 varaqdan iborat bo'lib, 104-109 (hijriy 722-305) yillarni qamrab olgan edi. Mazkur kutubxona kitoblari va qo'lyozmalari O'zbekiston Fanlar akademiyasining Sharqshunoslik institutida saqlanadi. Ular Buxoroning Markaziy kutubxonasida va Markaziy Osiyoning boshqa kutubxonalari ham mavjud edi.

Kutubxonada bo'lgan kitoblarning tarkibiga qarab Muhammad Porsoning madaniy qiyofasini aniqlab olish

mumkin. U Markaziy Osiyodagi isloh qilingan sufiyizmning rahbari va o'z davrining yirik siyosiy arbobi edi. Uning o'zi ham bir qator mustaqil asarlar yozganligi ma'lum. Ko'pgina kitoblarning qo'lyozmalari sahifalariga o'zining rombsimon muhrini ham bosgan. Bu kutubxonaga ko'plab ma'lumotli kishilar va ma'rifatli shaxslardan vaqf yo'li bilan ham ko'p miqdordagi qo'lyozmalar kelib tushgan. Afsuski, bu kutubxonadagi ko'pgina qo'lyozmalar o'g'irlab ketilgan. Ular jahonning turli kitob omborxonalariga tarqalib ketgan. Mashhur kutubxona o'zidan darak berib turadi. 1955-yilda «Pravda Vostoka» gazetasida ma'lum qilinishicha, hatto 1930-40-yillarda Buxorodagi Muhammad Porso kutubxonasining muhri bosilgan ayrim qo'lyozma nusxalar yoyma bozorda sotilgan.

Kutubxonalarning shundan keyingi yanada rivojlanishi Amir Temurning merosxo'rlari, xususan, nabiralari davrida sezilarli tus oldi. Shu narsa ma'lumki, Ulug'bekning Samarqandda hukmronlik qilgan yillarida madaniy yuksalish sezilarli darajada o'sgan. Kutubxonalar va xususiy shaxslarning kitob jovonlari ilmlarning turli sohalariga doir kitoblar bilan to'ldirilib borilgan. Buxoroning kutubxonalari ham yangi-yangi kitoblar bilan boyigan. Ayniqsa, Ulug'bekning Samarqanddagi mashhur rasadxonasidagi kutubxona ajoyib bo'lib, u 1428-29-yillarda tashkil etilgan, ichki tomoni turli naqshlar bilan bezatilgan ko'p qavatli bu bino bo'lib, fazo tuzilishini eslatgan. Rasadxona huzuridagi kutubxona o'sha davr nuqtai nazaridan anchagina kitob jamg'armasiga ega edi, ya'ni unda ilm-fanning turli sohalari bo'yicha 15 ming jildidan ortiq turli kitoblar saqlanardi. Ko'plab asarlar orasida Ulug'bekning o'zi tuzib chiqqan yulduzlar jadvali juda mashhur edi. Kutubxonada Amir Temurning mashhur kutubxonasidan olingan kitoblar ham saqlanardi, desak xato qilmagan bo'lamiz. Ulug'bekning o'limidan keyin sevinli shogirdi Ali Qushchi hayoti xavf ostida qolganligini bilib, rasadxonani tark etishga va yashirinishga majbur bo'ladi. Zamondoshlarining bergan

xabariga qaraganda, Ali Qushchi Samarqanddan jo'nab ketar ekan, o'zi bilan birga bir qancha qo'lyozma kitoblarni, shu jumladan Ulug'bek tomonidan yozilgan Astronomik jadvaliga yozilgan so'z boshini olib ketgan. Ulug'bek kutubxonasining asosiy jang'armasi qayerda saqlangani hozirga qadar aniqlangan emas. Kutubxona qayerda joylashganligi: rasadxona ichidami yoki shahar bog'idami, Samarqandning janubiy qismidagi saroydami yoki Darg'om yaqinidami, hech kim bilmaydi. Respublika gazetalarida kutubxonani qidirib topish haqidagi masala bir necha marta ko'tarib chiqildi. O'zbek olimlari kutubxonani qidirib topishni jadallashtirishga ko'p marta da'vat qilib chiqdilar, toki hozirgacha saqlanib qolgan va ilm-fan uchun katta ahamiyatga ega bo'lgan nodir qo'lyozmalarni yo'q bo'lib ketishdan saqlab qolish uchun kutubxonani qidirib topish ishlari 1962-yil oxirida boshlangan edi. Maxsus ekspedisiya bir yil mobaynida Niyoz Tepada, Hazrat Bashar qishlog'i yaqinida qizg'in ish olib bordi. Chunki bu joy Ulug'bekning shogirdi Ali Qushchi Samarqanddan qochib borib joylashgan manzil edi.

Bizning fikrimizcha, ko'pgina asarlar hozirgi vaqtda ham ayrim shaxslarning qo'lida saqlanmoqda, bu haqda «Ulug'bek kutubxonasi qayerda yashiringan?» maqolasi muallifi ham fikr yuritgan. Maqolada aytilishicha, uning muallifi faqat diniy kitoblarni emas, balki ilmiy mazmundagi ko'pgina eski qo'lyozmalarni ko'p marta ko'rishga muvaffaq bo'lgan.

XV asrda temuriylarning Xuroson davlatiga qarashli shaharlari madaniy jihatdan rivojlanishga erishgan. Shohruh (1409-1447) hukmronlik qilgan yillarda davlat poytaxti Hirot bo'lib, u yuksak darajada rivojlangan, Shohruh tarixiy asarlarga katta qiziqish bilan qaragan, Hafizi Abro'ning jo'g'rofiy asarini arab tilidan fors tiliga tarjima qilishni va uni boshqa manbalar bilan to'ldirishni topshirgan. 1417-yilda bu jo'g'rofiy asar tugallanishidan oldinroq Shohruhning topshirig'iga muvofiq jahon tarixi

bo'yicha ma'lumotlar to'plami tuzib chiqildi. Unga Tarobiy asarlari, Rashididdinning «Solnomalar to'plami» va Amir Temurning rasmiy tarixi kiritilgan edi. Shohruh saroyida juda katta kutubxona tashkil etilgan bo'lib, u yerda qo'lyozma kitoblar ustaxonasi ham bo'lgan. Kutubxona va ustaxonada nafaqat kutubxona xodimlari, balki bu yerda filologlar, mo''jaz san'at ustalari, zarhalchilar, muqovachilar ham bor edi. Kutubxona xodimlari kitoblarga ishlov berish, tasvirlash va kitob berishdan tashqari qo'lyozma kitoblarning matnini o'rganish va badiiy jihatdan bezash ishlarini ham bajarganlar. Shohruhning o'g'li Boysunqur yozuvchilar, shoirlar, rassomlarga homiylik, yangi kitoblar yaratish sohasidagi ishlarga bevosita rahbarlik qilgan (1433-yilda vafot etgan). Saroydagi kutubxonada 1420-yilda Firdavsiyning «Shohnoma» dostonining yig'ma matni tuzib chiqilgan, keyinchalik esa dostonning ajoyib tarzda bezatilgan noyob nusxalari yaratilgan.

Hiroat shahri Sulton Husayn Boyqaro hukmronlik qilgan yillarda (468-1506) madaniy jihatdan ancha yuksaldi. Davlat poytaxti yana ham obod bo'lib, ko'plab ajoyib binolar, masjidlar, madrasalar, saroylar qurildi. She'riyat, tasviriy san'at, musiqa va boshqa sohalar gullab-yashnadi.

Sulton Husaynning saroyida ham katta kutubxona bor edi. Uning o'g'li Faridunning kutubxonasi ham undan qolishmas va ancha yirik edi. Ajoyib xattot Xo'ja Nosir mazkur kutubxonaning mudiri bo'lib uzoq muddat ishlab turdi. Kutubxona xodimlari uchun maxsus qoidalar — yo'l-yo'riqlar tuzib chiqilgan edi.

Hiroat madrasalaridagi kutubxonalarda faqat diniy kitoblar emas, balki ko'pgina dunyoviy adabiyot namunalari ham saqlanardi, madrasalarda o'rganilardi.

Madrasa va xonaqo kutubxonalarida diniy adabiyotlar bilan bir qatorda matematika, astronomiya, tarix, falsafa, adabiyot tarixi, musiqa bo'yicha ham kitoblar mavjud bo'lgan.

XV asrda hukmdorlar, shayxlar va boshqa ma'lumotli kishilarning xonaki kutubxonalari bor edi. Bizga ma'lumki, buyuk shoir va davlat arbobi Alisher Navoiy juda boy kutubxonaga ega bo'lgan. Bu yerda bir muddat mashhur rassom Xo'ja Muhammad ishlagan. U ixtiro qilgan soat Alisher Navoiyning kutubxonasiga qo'yilgan. Kutubxonadan ko'pchilik kishilar bahramand bo'lishgan. Mashhur tarixchi Mirxond (1498-yilda vafot etgan), uning nabirasi Xondamir (1535-yilda vafot etgan) va boshqa ko'plab olimlar va yozuvchilar Alisher Navoiy kutubxonasidagi qo'lyozmalardan samarali foydalanishgan. Alisher Navoiyning o'zi kitoblarni nihoyatda e'zozlar, ularga mehr-muhabbat bilan munosabatda bo'lar, dunyoda kitobdan uluqroq narsa yo'q, deb ta'riflar edi. U butun umri badalida kitoblar bilan doimiy va mustahkam do'st tutindi.

XV asrdagi kutubxonalar qoshida qo'lyozma kitoblarga badiiy ishlov beradigan zo'r xattotlar va mo'jaz san'at ustalari, ajoyib kitobat ustalari, muqovasozlar ishlagan. Kitoblarni xattotlik yozuvlari va mo'jaz san'at namunalari (miniatyuralar) bilan bezatishda taniqli musavvir Kamoliddin Behzod ayniqsa ko'p ishlarni amalga oshirgan. Zahiriddin Muhammad Boburning ma'lum qilishi-cha, xattot Sultonali Mashhadiy har kuni Husayn Boyqaro uchun 30 baytdan ortiq va Alisher Navoiy uchun 20 baytdan ortiq she'r ko'chirar edi. O'sha davrda xattotlar qo'lyozmalarni ko'chirish sohasida juda yuksak mahoratga erishib, alohida bir yozuv turi bo'lgan nastaliqni o'zlashtirgan edilar. Muqovachilik ishi ham yuqori san'at darajasiga ko'tarilgan. Ma'lumki, Markaziy Osiyo hududida, hatto Somoniylar davrida ham kitoblarga muqovalar tayyorlanardi. Arablar istilosi muqovachilik ishlariga ham o'z ta'sirini o'tkazdi. Hirotida XV asrda kitoblarni muqovalash ishlarida to'la-to'kis o'zgarish yasaldi: yangi-yangi va bir-biridan yaxshi usullar joriy qilindi.

SHAYBONIYLAR VA ASHTARXONIYLAR DAVLATLARIDA KUTUBXONALAR

XV-XVI asrlarda Sirdaryodan tortib Markaziy Afgʻonistongacha boʻlgan juda katta hududda Shayboniyxonning ulkan imperiyasi tashkil topdi. Shayboniyxon shayboniylar sulolasining asoschisi boʻlib, bu yerda ham temuriylar davrida boʻlgani kabi madaniy anʼanalar saqlanib qolgan edi.

Movarounnahrda sheʼriyat va adabiyot, ilm-fan va sanʼat ancha rivoj topdi. Samarqand, Buxoro, Toshkent va Markaziy Osiyoning boshqa yirik shaharlarida koʻplab shoir-lar yashab ijod qildi, Markaziy Osiyo adabiy hayotining antalogiyasi hisoblangan Hasan Buxoriy Nisoriyning «Muzakkir al-ahbob», Mutribiyning «Tazkirati shuaro» nomli kitoblari yuzaga keldi. Oʻzbek (turkiy) tilida koʻplab tarixiy asarlar yaratildi, «Tavorixi guzidai Nusratnoma», Muhammad Solihning «Shayboniynoma» nomli qahramonlik dostoni, Zahiriddin Muhammad Boburning «Boburnoma» va boshqa koʻpgina asarlar shular jumlasidandir.

Zayniddin Vosifiyning «Badan alviya», Fazlulloh ibn Roʻzbexon Isfahoniyning «Mehmonnomai Buxoro» nomli memuarlari dunyoga keldi.

Agar shayboniylar davrida ilm-fan unchalik rivoj topmagan boʻlsa ham, tibbiyot sohasida bir qadar siljish-lar boʻldi.

Madaniyatning rivojlanishi kutubxonalarning yanada oʻsishini taqozo etdi, lekin bu kutubxonalarni hajm va

mazmun jihatidan oldingilariga tenglashtirib bo'lmazdi. Bu davrda saroy kutubxonalari bilan bir qatorda mad-rasalar, masjidlar qoshida hamda xonadonlarda ham kutubxonalar rivojlandi.

Shayboniyxon (1451-1510) va uning vorislari adabi-yotga va ilm-fanga bir muncha homiylik qildilar. Hirotlik taniqli va iste'dodli shoirlar, xorazmlik Muhammad Solih va hirotlik Kamoliddin Binoiy Shayboniyxon saroyida xizmatga o'tdilar. Shayboniyxon o'z davriga yarasha anchagina ma'lumotli kishi edi. Uning o'zi o'zbek va fors tillarida she'rilar bitgan, o'zbek tilida «Bahr al-xudo» nomli asar yozgani ma'lum.

Shayboniyxon xattotlikka katta e'tibor berdi, uni ko'pgina boshqa masalalar ham qiziqtirardi. «O'zining butun harbiy hayotiga qaramasdan, – deb yozgan edi A.A. Semyonov, – u qaysi shahar va qishloqda bo'lmasin, qayerda to'xtamasin, olimu ulamolar, so'fiylar va shoirlar bilan suhbatlashishni yoqtirardi».

Shayboniyxon hukmronlik qilgan davrda uning saroyida kutubxona bo'lib, unda o'z qalamiga mansub asarlari ham, uning ishtirokida tuzilgan to'plamlar ham saqlanardi. Masalan, «Tavorixi guzidai Nusratnoma» (Tanlangan asarlar, talabalar kitobi) shular jumlasidandir.

Ayrim kutubxonalarda, Shayboniyxonning Samarqand-dagi madrasasida qo'lyozmalar avaylab saqlangan, ular orasida ancha-muncha nodir qo'lyozmalar ham bo'lgan.

Shayboniyxonning vorislaridan – uning amakivach-chasi, shoir Ubaydullaxon Ubaydiy (1533-1589) ayniqsa katta kutubxonaga ega bo'lgan. Bu kutubxonadagi noyob qo'lyozma hisoblangan «Kulliyoti Ubaydiy» nihoyatda chiroyli qilib bezatilgan bo'lib, bizning kunlarimizgacha yetib kelgan va hozirda O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida saqlanadi.

Shuni ham aytish kerakki, ayrim kutubxonalar huzu-rida turli asarlarni boshqa tillardan o'zbek tiliga tarjima

qilish ishlari ham keng ko'lamda olib borilgan. Bu sohada Buxorodagi Abdulazizxon kutubxonasi ajralib turgan, kitoblar o'sha davrning mashhur xattotlari Mirali Xiraviy va Ahmad al-Husayniy ishtirokida tayyorlangan.

Abdullaxon II kutubxonasi ham ma'lum darajada mashhur bo'lgan, bu kutubxonada uzoq yillar mashhur xattot Mir Husayn al-Husayn boshchilik qilgan. Yirik kutubxonalarda tajribali musavvirlar va muqovasozlar ham ishlashar, kitoblar o'sha vaqtlarda ancha keng taraqqiy etgan Markaziy Osiyo mo'ljaz san'ati namunalari bilan chiroyli qilib bezatilgan. Ko'pgina yirik asarlar, chunonchi, «Fathnoma», «Tarixi Abdulxayrxon», 1521-yilda Alisher Navoiy asarlarining ro'yxati ana shunday original tarzda bezatilgan va 1562-1563-yillarda muqovalangan. «Tavorixi guzidai Nusratnoma» va boshqa asarlar ham shunday miniatyuralar bilan bezatilgan hamda ishlangan.

Shayboniylar davrida bo'lgani kabi, joniylar sulolasi davrida Buxoro xonligida musulmon dini xalq hayotiga katta ta'sir ko'rsatdi. Bu vaqtda aniq va tabiiy fanlar birmuncha tanazzulga uchradi. Ulug'bek va uning Samarqanddagi rasadxonasida ishlagan Ali Qushchi kabi mutafakkirlar yetishib chiqmadi. Shunga qaramasdan ilohiyotchilar orasida o'zining olimlik faoliyati bilan shuhrat qozongan Oxund Muhammad Sharif singari shaxslar bor edi. Manbalar taniqli olim, shoir va faylasuf Yusuf Qorabegimning ham nomini, yirik qonunshunos, «Yashiringan narsalar haqida risola» nomli mashhur asar muallifi Nasriddin Buxoriyning nomini ham saqlab qolgan.

Ashtarxoniylar sulolasi davrida esa madaniyat rivojlandi, adabiy yozma yodgorliklar yaratildi. Sayido Nasafiy, Turdi va boshqa ko'pgina shoirlar xalq orasidan yetishib chiqdi. 1692-yilda 200 nafar adabiyot arbobi to'g'risidagi she'riyat antologiyasi tuzib chiqildi. Joniylar davlatida qo'lyozma kitoblarni bezatish ishlari takomillashdi, bu vaqtda ko'plab xususiy kitob to'plamlari va kutubxonalari paydo bo'ldi. Samarqand va Buxoroda yuqori sifatli yozuv

qog'ozi paydo bo'lganligini, bu ish Abdulazizxon (1645-1680) hukmronlik qilgan davrda mukammal darajaga yetganligini, bu esa ma'lum darajada adabiyotning rivojlanishi va keng tarqalishiga sabab bo'lganligini quvonch bilan aytib o'tish kerak.

Ma'lumki, Buxoroda qo'lyozma kitoblar to'plash bilan Abdulaziz va uning ukasi shoir Subhonqulixon ham qiziqardi. Uning davrida Buxoroda shifoxona (dor ush-shifo) qurilgan, uning huzurida tibbiyot va ilmiy kitoblarga ega bo'lgan kutubxona ham shuhrat qozongan. Subhonqulixon hukmronligi davrida ancha-muncha qo'lyozma to'plamlarini o'z ichiga olgan jamoat kutubxonasi ochilgan. U o'zining ancha batafsil yozilgan «Ixna attab Subhoni» («Subhonqulixon tibbiyotni jonlantirishi») nomli tibbiy asarini yaratishda mazkur kutubxonadagi adabiyotlardan har tomonlama foydalangan. O'zbekiston Fanlar akademiyasining Sharqshunoslik institutida Subhonqulixonning kutubxonasidan bir nechta kitoblar va o'sha davrga oid tibbiy qo'lyozmalar saqlanadi, ularni xonning o'zi tuzib chiqqan yoki unga bag'ishlangan.

Kutubxona huzurida qo'lyozma kitoblarni ta'mirlaydigan ustaxonada musavvirlar, xattotlar va shikastlangan kitoblarni asl holiga keltiruvchi va tiklovchi mutaxassislar ish olib borishgan. Mo''jaz san'at maktabi mavjud bo'lib, unda o'z davrining mashhur ustalari Mahmud murzib, Abdulla og'a va boshqalar ishlaganligi ma'lum.

Kutubxonalar tez-tez bo'lib turadigan saroy to'ntarishlari, bosqinchilik va o'zaro urushlardan zarar ko'rar, masjid va madrasalar buzilar va yozma yodgorliklar yo'q qilinar yoki tashib ketilar edi. Biz yuqorida 1448-yilda bo'lgan qo'zg'olon vaqtida Samarqand saroy kutubxonasining yo'q qilingani haqida gapirgan edik. 1451-yilda, Abdulloh hukmronligi davrida poytaxtgacha Abulxayrxon va Abusaidxon to'dalari bostirib kiradi. Buxorodagi kutubxona urush va yong'inlardan shikast ko'rish bilan bir qatorda bosib olingan shaharlardan olib kelingan kitoblar va qo'lyozmalar

bilan to'ldirib borilar edi. Masalan, 1560-yilda kutubxona Ubaydullaxon va Abdumo'minxonlar hukmronligi vaqtida ikki marta talangan Mashhad shahridan keltirilgan qo'lyozmalar bilan to'ldirilgan. Shundan keyingi yillarda ham ma'naviy madaniyat boyliklari xazinalarini talon-taroj qilish davom etdi. Buxorodagi o'zaro urushlar vaqtincha to'xtatilgandan keyin ham kitob omborlaridagi kitoblarning qoldiqlari, amir Nifullaxon hukmronligining oxirida Shahrisabz, Kitob va Hisor kutubxonalaridagi kitoblarning qoldiqlari Qarshi shahriga tashib keltirilgan.

XVIII-XIX ASRLARDA BUXORO AMIRLIGI, XIVA VA QO'QON XONLIKLARIDA MADANIY HAYOT VA KUTUBXONALAR

XVIII asrda Buxoro amirligida, Xiva va Qo'qon xonliklarida madaniy hayot bir qadar orqada qolganligi, tarbiya va ta'limda din ta'sirining kuchayganligi bilan ajralib turar, qo'lyozma kitoblar, dunyoviy bilim beradigan kitoblar chiqarish sezilarli ravishda kamayib ketdi.

Shunga qaramasdan bu davlatlarda ancha-muncha qo'lyozma fondlariga ega bo'lgan saroy kutubxonalari va xususiy kutubxonalar saqlanib qoldi. Ular avvalgidek har xil mavzulardagi kitoblar va qo'lyozmalarga unchalik boy bo'lmasa ham, diniy adabiyotlar bir qadar ko'paygan va ular torroq doirada foydalanishga mo'ljallangan edi. Ayni vaqtda kutubxonalarda hikmatli va nodir qo'lyozmalar ham topilardi. Xonliklardagi ayrim amaldorlar ilm-fan va kitoblarga befarq qaror, shu sababli kitoblar va qo'lyozmalarni saqlashga kam e'tibor berilar, ba'zi hollarda kitoblar shikastlanar, o'g'irlab ketilar, ayrim kitoblar kitob bozorlarida arzimagan pulga sotib yuborilardi.

Buxoro xonligida amirlarning kutubxonalariga ko'proq e'tibor berilardi. Jo'rabek va Qushbegi Ostonaqulning ma'lumot berishlaricha, kutubxonalarda qo'lyozma asarlar ko'p miqdorda saqlanardi. Amir kutubxonasida xitoy, uyg'ur, pushtu, fors, arab va boshqa tillardagi kitoblar ham bor edi. Kutubxona boshqa xazinalardan alohida saqlanardi. Bu kitob boyligiga maxsus saroy amaldori bo'lgan «kitobdor» boshchilik qilgan. Bu yerda kufiycha yozuvda chiroyli xat bilan bitilgan qadimgi qo'lyozmalar (ularning

orasida rasmlar ham ishlangan edi), ayrim urug'larning shajaralarini to'liq aks ettiruvchi, hatto kelib chiqishi Iskandar Zulqarnaynga borib taqaladigan urug'larning tarixiga oid adabiyotlar ham bor edi.

Buxoro amiri Muzaffar hukmronlik qilgan yillarda (1860-1868) bu yerdagi kutubxona tanazzulga uchradi. Biz kutubxonaning qanday ahvolga kelib qolganligi haqida rus sayohatchilarining, xususan, Buxoroga Rossiya protektorati o'rnatilgan dastlabki yillarda tashrif buyurgan N.P. Stremouxovning ma'lumotlaridan bilamiz. Uning yozishicha, kutubxona kichkina zax yerto'la binosida joylashtirilgan bo'lib, qo'lyozmalar va boshqa kitoblar namlikdan turli zarakunandalar va kemiruvchilar tomonidan ancha-muncha shikast topgan. Buxoroliklarning fikricha, bu kutubxonadagi kitoblarning ma'lum qismi Temur kutubxonasiga mansub bo'lib, bir vaqtlar Samarqanddan Buxoroga keltirilgan.

Amir Muzaffar o'z kutubxonasidagi kitoblar bozorda arzon narxlarda sotilayotganini bilar, ayni paytda o'zi ham qimmatli qo'lyozmalarni o'z amaldorlariga sovg'a qilib yuborar edi.

Feodalizm tarafdori bo'lgan amir Muzaffar mashhur sharqshunos olim A. E. Shmidtning taniqli kutubxonashunos I.Odilov fikriga asoslanib aytishicha, ayrim buxorolik olimlarning erkin fikr bildirishidan xavotirlanib, ular bunday zararli g'oyalarni, ya'ni davlat negiziga putur yetkazishi mumkin bo'lgan g'oyalarni qo'lyozma to'plamlardan o'z maqsadlari yo'lida foydalandilar, deb hisoblardi. Shu sababli amir Muzaffar qozikalon Sadriddinga ayrim madrasa kutubxonalaridan va xususiy to'plamlardan, masalan, Muhammad Porsoning to'plamlaridan zararli qo'lyozmalar va kitoblarni tortib olish hamda yo'q qilishni buyurgan. Biroq qozikalon o'qimishli, bilimdon, qo'lyozmalarning ahamiyatini tushungan kishi bo'lgani sababli tortib olingan kitoblar va qo'lyozmalarni yo'q qilib yubormay, o'z uyida to'playdi. Keyinchalik uning

kutubxonasi va bu qo'lyozmalar uning o'g'li, qozikalon Burhoniddinga o'tadi va uning qo'lida 1920-yilgacha saqlanadi. Ular bu yerda uzoq muddat qolib ketganligi bois qo'lyozmalarining bir qismi o'g'irlanadi, bir qismi yo'qoladi va chetga sotib yuboriladi. Shayx Muhammad Porso to'plamlaridagi qo'lyozmalar sobiq sho'ro kutubxonalaridan va ayrim chet mamlakatlar kitob omborlaridan topilishiga sabab ham ana shu.

Amir kutubxonasiga tanikli o'lkashunos va sharqshunos olim V.L.Vyatkin katta qiziqish bilan qaradi. Uning e'lon qilinmagan va V.V. Bartoldga yo'llagan maktubidan ma'lum bo'lishicha, kitob ombori qarovsiz qoldirilgan, kitoblar butunlay tartibsiz, pala-partish saqlangan, qo'lyozmalar uchtaxonada joylashtirilgan. Kutubxonada kitoblar va eski qo'lyozmalarni muqovalash ishlari amalga oshirilmagan.

Bir muncha keyinroq, XX asrning boshlarida amirlar va o'sha vaqtdagi amaldorlar saroy kutubxonasiga befarq va nopisandlik bilan munosabatda bo'lishgani haqida bizga qadimgi kitoblar va qo'lyozmalarni qadrlovchi shaxs bo'lgan Muhammad Kamol Muzaffarov ma'lum qilgan. Uning yozishicha, minglab qo'lyozmalar va boshqa kitoblar amir saroylarida mutlaqo qarovsiz ahvolda yotgan. Ayni vaqtda Muzaffarov shahardagi barcha kitoblarni to'plash va Buxoro shahrida katta kutubxona tashkil etish fikrini ilgari surgan. Muallif bu kutubxonada turk, qirg'iz, boshqird, rus va g'arbiy Yevropa kitoblari va qo'lyozmalarini bir joyga to'plash zarurligini qayd qilgan. Lekin u tez orada mahalliy jamiyatning «nodonligi va ilmsizligi» bunday foydali ishni amalga oshirishga g'oyat jiddiy to'siq bo'lyapti, degan xulosaga kelgan.

Kutubxonalarning ana shunday nochor ahvolda bo'lganligi va umuman madaniyatning bu vaqtda tushkun holatda ekanligining sabablaridan biri Chor Rossiyasi tomonidan Markaziy Osiyo yerlarining bosib olinishi bilan vujudga kelgan siyosiy vaziyatdir, deb hisoblaymiz.

Buxoro amirligining qulashi arafasida kutubxona Arkda joylashgan edi, unda ajoyib asarlar, qo'lyozmalardan iborat to'plamlar, shu jumladan amir Muzaffarning qo'lyozmalari ham bor edi. Manbalarning tasdiqlashicha, amir kutubxonasida 500 ga yaqin qo'lyozma va bosma kitoblar, qimmatli qo'lyozma asarlar ham bo'lgan.

Kutubxonalar ishi bilan qiziqqan A.A. Semyonov Buxoro amirlari kutubxonasiga katta e'tibor bilan qaragan. U kutubxonadagi qo'lyozma fondlarining ahvolini sinchiklab kuzatgan va 1915-yilda kitob fondlarini bir muncha tartibga keltirishga va ruyxatlar tuzishga muvaffaq bo'lgan. Olim amirlar kutubxonasi «manuskriptlar va miniatyuralar bilan boy» ekanligini aniqlagan.

O'sha davrdagi Xiva xonlarining saroyidagi kutubxonalar ham diqqatga sazovordir. Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, xon Abulg'azi Bahodirxon (1643-1663) taxtga o'tirmasdan ancha oldin begona o'lkalar bo'ylab kezib yurar ekan, ma'lum miqdordagi tarixiy asarlar qo'lyozmalarini qo'lga kiritadi, ularni o'qib o'rganadi. Keyinchalik uning o'zi ham ko'pgina asarlar, shu jumladan turkiy xalqlar tarixi va madaniyati haqida hikoya qiluvchi «Shajarai turk» va «Shajarai Tarokima» nomli muhim asarlarni yozib qoldiradi. Hozirgi vaqtda bu asarlar xalqimiz tarixini adabiyot va til tarixini o'rganuvchilar uchun qimmatbaho manba hisoblanadi. Juda tushunarli va sodda tilda yozilgan mazkur asarlar mustaqillik davrida keng kitobxonlar ormasining mulkiga aylantirilib, nashr etildi.

Xiva xonlaridan Muhammad Rahimxon II (1865-1910) hukmronlik qilgan davrda uning kutubxonasi kitob va qo'lyozmalarga nihoyatda boy bo'lgan. Xonning o'zi adabiyotni juda sevar va o'z kutubxonasi uchun ko'plab kitoblar va qo'lyozmalar to'plagan edi. Uning o'zi «Feruz» taxallusi bilan she'rilar yozgan, saroyida ko'pgina shoirlarni to'plagan, ko'pgina she'riy to'plamlar yaratgan. Feruz rahnamolik qilgan vaqtda 30 shoirning asarlari to'planib, katta

hajmli she'riy antalogiya dunyoga kelishiga muvaffaq bo'lingan.

Markaziy Osiyo hududida birinchi marta o'tgan asrning 70-yillari boshlarida Xivada litografiya (tosh bosma) korxonasi tashkil etilgan, bu bosmaxonada Feruzning she'riy asarlari va boshqa shoirlarning to'plamlari ko'p nusxada chop etilgan. Ular tezda tarqalib, qo'lyozma kitoblar kabi nodir nashrlarga aylangan.

Xivada o'sha yillarda tarixga doir turli asarlarni boshqa tillardan turkiy (o'zbek) tiliga tarjima qilish borasida bir muncha ishlar amalga oshirildi. Bir qancha she'riy kitoblar ham tarjima qilinib, nashr etilgan.

Bu yerda kitoblarga qanchalik yuksak hurmat bilan qaralganidan shu narsa ham guvohlik beradiki, ko'pincha Xivaga kelgan yuksak martabali mehmonlarga, sayohatchilarga qo'lyozma kitoblar, tosh bosmada chop etilgan kitoblarni hadya etishgan. Masalan, Xivaga fransuz A. Mozer tashrif buyurganda unga boshqa qimmatbaho sovg'alar bilan birga turkman shoiri Maxtumqulining she'riy kitobi sovg'a qilingan. Bu kitob A. Vamberining fikricha, Yevropada birdan-bir nusxadagi qo'lyozma bo'lgan.

Shuni aytish mumkinki, xon saroyidagi kutubxona asosini Abulg'azi Bahodirxonning o'zi yozgan asarlari va boshqa manbalar tashkil etgan.

Xiva xonlarining saroy kutubxonasi to'g'risidagi ma'lumotlar 1873-yil Xivaga yurishdan keyin yanada to'ldirildi, o'sha yili 29-may kuni rus otryadi xonlik poytaxtini egalladi. 12-avgustda esa Xiva xoni sulh shartnomasiga imzo chekib, o'zining rus hukumatiga buysunishini e'tirof etdi. Rus qo'shinlarining Markaziy Osiyo hududiga bostirib kirishi bilan madaniy boyliklar, shu jumladan qo'lyozmalar ham ularga to'plab berildi. Rus geografiya jamiyatining tashabbusi bilan Xiva xonligini geografik, etnografik va madaniy jihatdan tadqiq qilish sohasida ko'p tomonlama dastur ishlab chiqildi.

Xonlikda katta miqdordagi kitob boyligiga ega bo'lgan kutubxona borligi dasturda qayd qilindi. Kitob bozorlarida faqat diniy ruhdagi kitoblar emas, shu bilan birga dunyoviy mazmundagi nasriy va she'riy asarlar bilan ham savdo qilinardi. Shuningdek, dasturda qozilar va ulamlar qo'lida qo'lyozma kitoblar borligi ham aytib o'tildi. Buyuk o'zbek shoirlari, olimlari va mutafakkirlari – Alisher Navoiy, Abu Rayhon Beruniy va boshqalarning asarlarini qidirish zarurligi alohida qayd etildi. Ularning asarlari «nihoyatda kamyob asarlar bo'lib, ularni qidirib topish katta baxt hisoblanadi», deyilgan edi dasturda.

Xivaga yurish vaqtida sharq qo'lyozmalarini to'plash va saqlashda orientalist Aleksandr Lyudvigovich Kun ayniqsa faollik ko'rsatdi. Saroy taslim bo'lgan kunningertasiga u kitob va qo'lyozmalar saqlanadigan ombordan 300 ta kitobni tortib olgan bo'lib, ular turli mazmundagi kitoblar edi. Bu kitoblarning ko'plari fors tilidan Xorazm turkiy tiliga Qo'ng'iro't sulolasi xonlari davrida ag'darilgan kitoblar edi. Bu kitoblar orasida 140 jildidan iborat tarixiy asarlar, sharq shoirlaridan 20 muallifning 30 jildlik asarlari, huquqiy-ilohiy mavzudagi 40 nomli 50 jildlik asarlar, 18 nusxa Qur'on kitobi va 50 ta turli darsliklar bor edi. Tarjima qilingan asarlardan tashqari asarlarning asl nusxalari ham mavjud edi, ayniqsa Yunus Mirobning «Xiva xonlari tarixi» nomli asari e'tiborni o'ziga jalb qilardi, u Iltuzarxon davridan boshlab Xiva davlatiga asos solinishigacha bo'lgan rasmiy solnoma xususiyatidagi asar edi va ruslarning bostirib kelishiga qadar bo'lgan xonlikdagi barcha muhim voqealarni qamrab olgan. A. L. Kunning fikricha, bu tarix kitobi Xiva xonlarining tarixi bilan bog'liq ko'pgina masalalarni hal qilishda katta yordam ko'rsatishi mumkin edi. Kutubxonada Mirxondning «Eron tarixi», S. Sharifning «Muhammadning sarguzashtlari» nomli asari va Xiva shevasida yozilgan bir nechta original qissa, romanlar saqlanardi. Bu qo'lyozmalarning bir qismi Osiyo muzeyiga kelib tushganligini B. A. Dorn tasvirlab bergan.

Xiva xonligi omborida saqlanayotgan qo'lyozmalar orasida sharq qo'lyozmalarining taqdiri ayanchli edi. 1874-yilda ularni Toshkentdan Sankt-Peterburgga tashib ketish vaqtida (general K.P. Kaufmanning xalq kutubxonasiga in'omi) kitoblar solingan yashik ehtiyotsizlik oqibatida Amudaryoga tushib ketgan va natijada ularning ko'plari shikastlangan edi.

Bu ma'lumotlar N.P. Ostroumovning yozuvlari bilan ham uyg'unlashib ketadi. 1891-yilda Ostroumovga Xiva xonining kotibi Polvon Mirzaboshi ma'lum qilishicha, «Kun Xivadan bir yarim mingga yaqin turli hujjatlar va qo'lyozmalarni olib ketgan, lekin ularni qayiqda tashilayotgan vaqtda qo'lyozmalarning muayyan qismi ho'l bo'lib qoldi, ularni quritish uchun madrasadan 150 mulla kerak bo'ldi». Shuningdek, Polvon Mirza ma'lum qilganidek, mullalar qo'lyozmalarning bir qismini yashiradilar, Mirza ularni Buxoroga borganda ko'rib qoladi.

Xiva xoni saroyidagi kutubxonaning kitoblari 1873-yilgi Xivaga yurish vaqtida olib qo'yilganligini Xiva saroy tarixchisi Bayoniy ham eslatib o'tadi. U «Xorazm tarixi» asarida qayd qilishicha, «ruslar tomonidan 300 nusxa kitob musodara qilingan». Xiva xoni saroyidagi kutubxona to'g'risida A.L. Kunning mashhur rus san'atshunosi va osori-atiqalarni qadrllovchi V.V.Stasovga yozgan xatida eslatib o'tilgan. Stasov Kun tomonidan topilgan Xiva xoni taxti bilan qiziqqan edi. «Xiva xonining taxti, – deb javob qilgan edi A.L.Kun, – saroyning qabulxona zalida joylashgan. Men saroyning ana shu qismini ko'zdan kechirayotib qabulxona zalida ushbu taxtga va ayvon tomondan ochilgan kichikroq eshikni ko'rib qoldim, bu eshikcha bor-yo'g'i kichkina bir xonadan iborat Xiva kitob omboriga olib borardi. Men bu ko'rgan narsalarimning barchasi haqida K.P.Fon-Kaufmanga ma'lum qilganim zahoti undan taxt va barcha kitoblar, qo'lyozma qog'ozlarni olib kelish to'g'risida ruxsatnoma oldim». Xiva saroy kutubxonasi to'g'risidagi ayrim ma'lumotlarni

Amerikada chiqadigan «Nyu Gerald» gazetasining muxbiri Artur Mak-Gaxan ma'lum qilgan edi. U Xivaga general K.P. Kaufman boshchilik qilgan otryad bilan birga borishga muvaffaq bo'lgan. Mak-Gaxanning tasvirlashi-cha, kutubxona binosi bitta xonadan iborat bo'lib, qo'lyozma kitoblar san'atkorona dastxat bilan yozilgan va ularga charm muqovalar qoplangan.

Birmuncha kechroq biz Xiva saroyidagi kutubxona kitoblari, ularning mualliflari va binosi haqidagi ma'lumotlarni mashhur turkshunos Sankt-Peterburg universiteti-ning privat-dosenti A. N. Samoylovich (1880-1938)ning asarlaridan bilib olamiz. U Markaziy Osiyoga mahalliy madaniyatni o'rganish maqsadida bir necha marta kelgan. 1908-yilda A. N. Samoylovich saroy shoiri va tabibi Ahmad tabib hamrohligida Xiva xonlari kutubxonasi va toshbosma bosmaxonasida bo'lishga muvaffaq bo'lgan, bu bosmaxonada birinchi bosma kitob «Munis devoni» bosilgan edi. 1910-yilda A. N. Samoylovich Xivadagi toshbosmada chop etilgan Feruz tevaragidagi o'ttiz saroy shoirining she'riy kulliyotini tasvirlab bergan edi.

Xiva xonlari kitob omborxonasi qo'lyozmalar saqlanadigan ikkita kutubxonadan tashkil topgan bo'lib, ulardan bittasi Arkdagi va ikkinchisi Muhammad Rahimxonning yozgi qarorgohi bo'lgan Tozabog'dagi kutubxonadir. Ular A. N. Samoylovichning fikricha, «doimiy ravishda yangi tomlar va ko'chiruvchilarning alohida shtati tomonidan ko'chiriladigan nusxalari bilan to'ldirib borilardi». Bu yerda olim kutubxonaning kitob boyliklari bilan batafsil tanishib chiqishga muvaffaq bo'ldi. Tozabog'dagi kutubxonada 200 dan ortiq qo'lyozma bo'lib, ular ham o'tgan asrlardagi, ham XIX asr boshlaridagi shoirlarning qo'lyozmalaridir. Sharq qo'lyozmalari bilan birgalikda rus tilidagi jurnallar ham bo'lib, ularni tilni yaxshi egallab olgan kishilar muto-laa qilardi. Toshbosmada bosilgan asarlar hindcha, forsha, yunoncha, qozoqcha, turkistoncha nashrlar bo'lib, lekin hammadan ko'ra ko'prog'i fors tilidagi she'riy kitoblar edi.

Kitoblarga kartondan muqova qilingan, ayrimlariga charm muqova ham ishlangan. Har bir kitobning sirtida yorliq, unda asarning nomi, qo'lyozma yoki bosma shaklda ekanligi ko'rsatilgan. Yangi olingan kitoblarning alohida ro'yxati ham qo'yilgan. Arkdagi kutubxonada 500 ta nomdagi qo'lyozma va bosma kitoblar «katalogi» ham tuzilgan edi. Bu yerda she'riy asarlar tarix, tibbiyotga doir asarlar fondining yarmidan ko'prog'ini tashkil etardi. Kutubxona boyligining yarmi qo'lyozma kitoblardan iborat edi, desak xato bo'lmasdi. Samoylovich qal'adagi (Arkdagi) kutubxona qo'lyozmalarini shoshilinch ko'zdan kechirar ekan, o'z diqqatini juda chiroyli qilib ziynatlangan fors tilidagi «Shayboniynoma» qo'lyozmasiga qaratadi, bu qo'lyozma xonning zamondoshi bo'lgan tarixchi va shoir Binoiy tomonidan tuzilgan solnoma edi.

Mazkur kutubxonadagi fors, arab, chig'atoy tillarida bitilgan tarixiy kitoblar orasida ko'pgina monografik asarlar, masalan, «Olloqulixon tarixi», «Rahimqulixon tarixi», «Muhammad Aminxon tarixi», shuningdek, Muhammad Rahimxon va uning otasi tarixi bor edi. She'riy asarlardan Komil asarlarini, zamonaviy shoirlarning kulliyotlarini, qasidalar, ruboiylar, g'azallar va shu kabi asarlarni topish mumkin edi.

Xiva xonlari saroyidagi kutubxona kitoblari va qo'lyozmalarining mohirlik bilan muqovalanishi kutubxona qoshida maxsus muqovalash ustaxonasi mavjud bo'lganligidan dalolat beradi. Bu yerda ajoyib xattotlar, muhr tayyorlovchilar ishlashgan. Kutubxonaning eng yaxshi xattotlaridan biri Xudoybergan Devonov edi.

Tadqiqotchi A.A. Semyonov o'z asarida xivalik mashhur xattotlardan Muhammad Yoqubxoja va Xudoybergan Devonovning nomlarini alohida tilga olib o'tadi. Ular Sayid Muhammad Rahimxon II ning buyurtmasi bo'yicha alohida ro'yxatlarga kirgan asarlarni ko'chirar edilar.

Xivada feodal tuzum inqirozi arafasida Xiva xonlari kutubxonasidagi kitoblar soni anchagina edi. Xiva vaqf

boshqarmasining bergan ma'lumotlariga ko'ra, kutubxonada 1200 jildga yaqin muhim asarlar bo'lib, ularning aksariyati qo'lyozma asarlar edi.

XVIII asrda vujudga kelgan Qo'qon xonligi saroyida ham maxsus kutubxona bo'lgan. Eng keyingi xonlardan Umarxon, Murodxon va Xudoyorxonlar saroyida ancha qimmatli kitoblarga ega kattagina kutubxona bo'lib, unda sharq qo'lyozmalari, ko'pincha tarix, jo'g'rofiyaga doir, tibbiyot, tilshunoslik, grammatika, qonunshunoslik, ilohiyot va boshqa fanlarga doir kitoblar, qo'lyozma asarlari saqlangan. Ular orasida faqat mahalliy mualliflarning asarlari emas, hind, afg'on, eron va boshqa sharq xalqlari shoir va adiblarining asarlari ham uchrardi.

Qo'qon xonligining ayrim hukmdorlari qo'lyozma kitoblarga, umuman kutubxonalarga katta qiziqish bilan qarar, shoir va adiblarga homiylik qilardi. Chunonchi, Muhammad Umarxonning o'zi shoir va adabiyotni nihoyatda qadrlar, she'rlarini Amiriy taxallusi bilan bitardi. Uning hukmronlik davrida (1809-1822) Farg'onada bir guruh iste'dodli shoirlar davrasi vujudga keldi, ular orasida xonning xotini Nodirabegim ham bor edi. Taxminan 1822-yilda Yusuf Tun qator va xattot Yusuf Muhammad tomonidan 18 shoir asarlari to'plami tuzib chiqiladi. Bu to'plam Qo'qondagi shoirlar asarlari antologiyasi bo'lib, keyinchalik ozroq nusxada toshbosmada chop etiladi.

Xonlikning so'nggi hukmdori Xudoyorxon davrida saroy kutubxonasiga xususiy shaxslardan xarid qilingan ko'pgina qo'lyozma kitoblar qo'shildi. Ayniqsa, Shahrisabz mullasi Muhammad Rahimdan tarix bo'yicha ko'pgina sharq qo'lyozmalari olindi. Muhammad Rahimning o'zi eski qo'lyozma kitoblarni to'plashga ishqiboz bo'lib, yigirma yetti yil mobaynida Hindiston, Afg'oniston va boshqa mamlakatlar bo'ylab sayohat qilar ekan, u yerlarda asosan qimmatli qo'lyozmalarni topish va qo'lga kiritish g'amida bo'ldi.

Saroy kutubxonalaridagi kitoblardan asosan saroy mulozimlari va xizmatchilar foydalanishgan. Masalan, tarixchi Mirza Aziz qo'lyozmalardan tez-tez foydalanib turardi. U «Qo'qon xonligi tarixi» nomli katta hajmdagi kitobini tuzgan, unda Markaziy Osiyo davlatlari va mo'g'ul davlati tarixiga oid ma'lumotlar ham qamrab olingan edi. Bu asarlarda Farg'ona va Marg'ilon shaharlari tarixiga doir materiallar yoritilgan. Marg'ilon rus uyezdi boshlig'i huzuridagi studiyalar hamda boshqa shaxslarning qisqacha tarjimai hollari ham keltirilgan.

Qo'qon xonlari saroyidagi kutubxona qo'lyozmalari to'g'risidagi ayrim ma'lumotlarni biz 1875-yilda Qo'qonga qilingan yurish qatnashchilarining bergan ko'rsatmalaridan bilib olamiz. Bu yurishda A.L.Kunga qo'lyozmalar va boshqa madaniy boyliklarni to'plash vazifasi topshirilgan. Uning xabar berishicha, unga iloji boricha mahalliy tillarda yozilgan kitoblar, qo'lyozmalar va hujjatlarni to'plash vazifasi yuklatilgan.

Qo'qon xoni saroyidagi kutubxonadan 103 ta qo'lyozma olingan bo'lib, ular asosan arab tilidagi diniy kitoblar (Qur'on nusxalari, payg'ambarlar, avliyolarning hayoti va faoliyatiga bag'ishlangan kitoblar, musulmonlar rivo-yatlari, to'plamlari va shu kabilar) edi. Kitoblar orasida falsafa, mantiq, grammatika va notiqlik san'atiga, tibbiyotga doir qo'lyozmalar (masalan, «Bahr al-javohir» yoki Otabib Xorzaning «Marvarid dengizi»), 15 nomdan ortiq fors tilidagi asarlar, musulmon qonunchiligi, tarixiy mazmundagi «Tuhfat ul-xoniy» (Muhammad Rahimxon hukmronligi tarixi), Jigan Lodining «Tarixi Jahongiri», Shohruh davridan tortib Xudoyorxon davrigacha bo'lgan Farg'ona hamda Qo'qon tarixi va boshqalarga doir kitoblar bo'lgan.

Qo'qon xonlari saroyi kutubxonasidagi arab va fors tillaridagi, turk-chig'atoy lahjasida bitilgan qo'lyozmalar-ning bir qismi Sankt-Peterburgdagi imperator xalq kutubxonasiga olib ketilgan.

Buxoro amirligida saroy kutubxonalaridan tashqari beklarning kutubxonalari ham bo'lgan. Masalan, Shahrisabz bekligining asosiy shahri bo'lgan Kitobdagi kutubxona ancha mashhur edi. 1871-yilda Iskandarko'l ekspeditsiyasi vaqtida podsho qo'shinlari shaharni egallayotgan paytda bekning saroyida A.L. Kun tomonidan 97 ta sharq qo'lyozmalari, tibbiy, tarixiy, she'riy mavzudagi asarlar qo'lga kiritilgan, ular asosan fors, arab va chig'atoy tillarida yozilgan. Tarixiy asarlar orasida «Temur Husayn Mirzo tarixi», Hofiz Tanishning «Sharafnomai mohi» yoki «Abdullanoma», shayboniylar tarixi, Vosifiyning «Badoyi ul-vaqoe» (Eng ajoyib voqealar), «Muqimxon tarixi», Xondamirning «Xulosat ul-axbor» va boshqa asarlar o'rin olgan edi.

Kutubxonada she'riy qo'lyozmalar ko'p miqdorni tashkil etardi. Bu yerda Navoiy, Bedil va boshqa mashhur Markaziy Osiyolik mualliflarning to'plamlari, shuningdek, arab va fors tillaridagi har xil asarlar (Jomiy, Muhiy va boshqalarning she'rlari) o'rin olgan.

Bu qo'lyozma to'plamlarining barchasi general-gubernator K.L. Kaufman tomonidan Sankt-Peterburgdagi imperator xalq kutubxonasiga sovg'a qilingan va P.I. Lerx tomonidan tasvirlangan.

Sharq qo'lyozmalari saqlanadigan kutubxona Andijon begi Nasriddin (Xudoyorxonning o'g'li) saroyida ham bor edi. 1875-yilgi Qo'qon yurishining ishtirokchisi A.L. Kun ko'proq kitoblar, qo'lyozmalar va hujjatlar to'plash maqsadida Andijonga keladi. Shuningdek, Namangan, Marg'ilon beklari va boshqa beklarning ham sharq qo'lyozmalari va kitoblaridan iborat kutubxonalari bo'lgan.

Qo'qon xonlari saroyidagi kutubxona XX asrning boshlariga kelib tanazzulga uchraydi, qo'lyozmalari va kitoblari o'g'irlab ketilib, bozorlarda sotiladi. 1902-yilda Qo'qonga qo'lyozma asarlarni aniqlash va o'rganish maqsadida kelgan V.V. Bartold xonning saroy kutubxonasini ko'zdan kechirish chog'ida afsus bilan bunday deb yozgan

edi: «Hozirgi vaqtda hech qanday qo'lyozmalar to'plami yo'q, hatto Xudoyorxonning oz miqdoridagi kutubxonasi qoldiqlari ham yo'qolgan, ularni 1897-yilda K. G. Zaleman bu kutubxonaning sobiq saqlovchisi Sarimsoq hojini nikida ko'rgan edi».

Biz yuqorida XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida madrasalar qoshida ko'plab kutubxonalar bo'lganligini, shuningdek, xususiy qo'lyozmalar to'plamlari saqlanganligini tilga olib o'tgan edik. Madrasalar faqat xonlar sulolalari tomonidan emas, balki ayrim katta yer egalari bo'lgan boylar va hatto savdogarlar tomonidan ham tashkil etilgan. Barcha yirik madrasalar huzurida sharq qo'lyozmalari jamlangan kutubxonalar bo'lgan. Bunday kutubxonalarning kitoblari asosan diniy mazmunda bo'lib, muallimlar (mudarrislar) va shogirdlar uchun zarur edi. Ba'zan bu yerda tarixiy, huquqiy, falsafiy va dunyoviy mazmundagi qo'lyozmalarni ham uchratish mumkin edi. Bu xildagi kutubxonalarning boyligi madrasaning ahvoriga bog'liq, ular asosan xonlarning in'omlari, dindorlar va yuqori tabaqa vakillarining xayriyalari hisobiga to'ldirib borilgan. Madrasa kutubxonalari fondi ancha cheklangan. Agar o'tmishda Markaziy Osiyo madrasalari savodxonlik va ma'rifat tarqatishda muayyan rol o'ynagan bo'lsa, endilikda ular diniy mazmundagi bilimlarni berishardi.

Buxoro amirligidagi madrasalar huzurida katta kutubxonalar bo'lganligi ma'lum. XIX asrning o'rtalarida faqat Buxoroning o'zida 15 dan ortiq yirik kutubxona bo'lgan. Ayniqsa, yirik feodallarning nomlari bilan bog'liq bo'lgan kutubxonalar juda shuhrat qozongan. Lekin XIX asrning ikkinchi yarmida Buxoro madrasasi huzuridagi kutubxonaning taqdiri ancha ayanchli kechdi. O'sha vaqtda Buxoro madrasalari huzuridagi vaqf kutubxonalarini xazinaga o'tkazish amir Muzaffarning tashabbusi bilan emas, balki qozikalon Sadriddinning tashabbusi bilan amalga oshdi. Qozikalon olimlik unvoniga ega bo'lmagan holda el orasida obro'si ham yo'q edi. Vaholanki, qozi-

kalon o'zining yuqori mavqei bilan ajralib turishi lozim edi. Diniy mavzularda bahslar o'tkazilgan vaqtda u ko'pincha mudarrislar va a'lamlardan mag'lub bo'lib qolardi. Qozikalon mudarrislar, a'lamlar, muftiylarning bilimlari bois kutubxonalardan «o'ch olish»ga qasd qildi. U amirning ruxsati bilan ruhoniylarning beparvoligi tufayli madrasa kutubxonalaridagi barcha qo'lyozmalar va bosma nashrlarni qozixona idorasida saqlashga muvaffaq bo'ldi. Bu kitoblarning bir qismi keyingi yillarda amir kutubxonasiga o'tib ketdi, qozikalonning qo'lida saqlanayotgan qo'lyozmalarining ko'pchiligi qarovsiz qolganligi tufayli o'g'irlab ketildi va yo'qtildi.

Hisor shahar madrasasi kutubxonasida ancha-muncha adabiyotlar to'plangan edi. Zamondoshlarning ma'lumot berishicha, Buxoro amirining tog'asi Sodiq to'ra madrasa kutubxonasini to'ldirish bilan doimiy ravishda shug'ullangan. U Buxoroda ko'pgina qimmatli nodir qo'lyozmalarni sotib olib, bunga 75 ming tanga sarflagan. Bu kutubxona fondi inqilobdan keyingi yillarda Markaziy Buxoro kutubxonasiga kelib tushgan.

Shahrisabzdan Malika Ajar madrasasi huzuridagi mulla Muhammad Rajab, Kamol bazzoz va Abrorxo'ja xatibning kutubxonalari shuhrat qozongan. Bu kutubxonalarda diniy mazmundagi qo'lyozma kitoblar bilan bir qatorda fors shoirlarining va boshqa mualliflarning she'riy to'plamlari, tarixiy mavzudagi qo'lyozmalar mavjud edi.

XIX asrda Xiva xonligi hududida anchagina madrasalar, masjidlar bo'lganligi ma'lum. Ayrim ma'lumotlarga qaraganda, XIX asrning 40-yillarida Xivada 22 ta madrasa bo'lgan. Eng yirik va boy madrasalar xonlik markazi – Xivada edi. Masalan, Ollohqulixon hayot bo'lgan vaqtda madrasa qad ko'targan bo'lib, uning huzurida katta kutubxona tashkil etilgandi, 1835-yilda kutubxona xonning shaxsiy kutubxonasidagi qimmatli adabiyotlar bilan to'ldirildi.

Qo'qon xonligining katta shaharlaridagi madrasalar qoshida ham, garchi unchalik qo'lyozmalarga boy bo'lmasa-da, kutubxonalar bor edi. Toshkentda, XIX asrning ikkinchi yarmida 20 dan ortiq madrasa bo'lgan (Xo'ja Ahror Baroqxon, Ko'kaldosh va boshqalar), A.A Semyonovning tasvirlashicha, ularning kutubxonalarida o'quv va amaliy-huquqiy mazmundagi arabcha qo'lyozmalar saqlangan.

Qo'qon xonligiga qarashli boshqa shaharlarning madarasalari ham bulardan qolishmagan. Andijonda 42 ta, Qo'qonda 36 ta madrasa bo'lgan. Qo'qondagi Ko'rxona masjidida saqlanayotgan qo'lyozmalar ancha qiziqarli, ularda jo'ji ulusining ichki tuzilishi to'g'risida, Buxoro xonligidagi qabilalar haqida yozilgan tarixiy asarlar mavjud edi. Diniy mazmundagi adabiyotlar, xususan, Naqshbanlik tariqatining eng buyuk vakillari biografiyasi, Xo'ja Ahromning qarindosh-urug'lari, nabiralari, vorislari biografiyalari keltirilgan kitoblar mashhur edi. «Bu yerda taqdim etilgan Muhammad Hoshimning asari, – deb yozadi A.Z.Validov, – «o'ninchi asrning boshlaridan to o'n birinchi asrning ikkinchi choragigacha bo'lgan davrni qamrab oladi va o'sha davrdagi faqat so'fizmningina o'rganish uchun emas, shu bilan birga Shayboniylar va dastlabki Ashtarxoniylar hukmronlik qilgan davrdagi Movarounnahrning siyosiy tarixini o'rganish uchun ham manba bo'lib xizmat qiladi».

XIX asr oxiri –XX asrning boshlarida bir qancha qimmatli va qiziqarli qo'lyozma asarlar Buxoro amirligi, Xiva xonligi va Turkiston o'lkasi hududidagi madrasalar qoshidagi kutubxonalarda saqlanayotganligini aytib o'tish kerak. Bu kutubxonalarga musulmon ruhoniylari, xonliklar ma'muriyati va podsho amaldorlari tomonidan alohida e'tibor bilan qaralgan, chunki hukmron sinflar madrasalar orqali o'z mafkuralari targ'ibotchilarini, o'z sinflari negizini himoya qiluvchilarni tarbiyalar edilar. Shuning uchun ham aynan shu madrasalar huzuridagi

kutubxonalarda qimmatli qo'lyozmalar saqlanib qolganligi bejiz emas. V.V.Bartold 1902-yilda Qo'qonda bo'lgan vaqtida bunday deb yozgan edi: «Shaharda men topishim mumkin bo'lgan ma'lum darajada nodir kitoblar va qo'lyozmalar Ma'dalixon madrasasida to'plangan edi». U mazkur kutubxona qo'lyozmalarini diqqat bilan ko'zdan kechirar ekan, Osiyo muzeyi uchun iloji boricha ko'proq qo'lyozmalarni xarid qilishga harakat qildi, lekin narxi yuqori bo'lganligi uchun bunda muvaffaq bo'la olmadi.

Madrasalar huzuridagi sharq qo'lyozmalari saqlanayotgan kutubxonalarning ahvoli haqida o'sha vaqtda, ya'ni 1913-yilda Buxoroga va O'rta Osiyoning boshqa shaharlariga tashrif buyurgan hindistonlik olim va sayohatchi Abdurauf himoya qilgan. Uning ma'lumot berishicha, Buxoroda 200 ga yaqin madrasa bo'lib, ular uch toifaga bo'linadi: oliy, o'rta va quyi madrasalar. Deyarli barcha madrasalar o'z kutubxonasiga ega, ulardagi qo'lyozma boyligi vaqf va boshqa daromadlarning ahvoliga bog'liq. U vaqf daromadlari bilan yaxshi ta'min etilgan 11 ta katta kutubxonani ko'rsatib o'tadi. Bu kutubxonalarda o'sha vaqtda mavjud bo'lgan barcha kitoblar to'plangan edi, kutubxonalar yangi chiqayotgan kitoblar va qo'lyozmalarni sotib olish uchun 40000 tanga miqdoridagi muayyan vaqf mablag'ini olganlar.

Abdurauf ayrim kutubxonalarning tanazzulga uchraganligini, ularning kitoblari xizmatchilar va boshqa kishilar tomonidan talon-toraj qilinganini qayd qilib o'tgan.

Kutubxonalarda o'sha yillarda qimmatli sharq qo'lyozmalari bor bo'lganligidan rus olimlari ularni jon deb sotib olganligi dalili ham dalolat berib turibdi. Masalan, sharqshunos V. A. Ivanov 1915-yilda O'rta Osiyoga kelgan bo'lib, Buxoro madrasalarining vaqflarga qarashli kutubxonalaridan arab, fors, turkiy tillardagi ko'pgina sharq qo'lyozmalarini sotib olgan. Bu sotib olingan narsalar 1057 ta qo'lyozmadan iborat Buxoro kolleksiyasini tashkil etgan.

O'zbekiston hududida XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asrning boshlarida, ayniqsa, Buxoro, Farg'ona, Toshkentda xususiy qo'lyozma kolleksiyalari va fondlari ko'p bo'lgan. Xususiy qo'lyozma fondlari va kolleksiyalari uchun xos bo'lgan narsa shu ediki, ulardan dunyoviy mazmundagi adabiyotlar ko'pchilikni tashkil etardi. Tarix, huquqshunoslik, falsafaga doir qo'lyozma asarlar, turli she'riy to'plamlar asosiy qismi tashkil etgan. Qo'lyozmalar kolleksiyasini tashkil etuvchi har bir kishi uni o'z shaxsiy manfaatlaridan kelib chiqib to'ldirgan, kitoblar va qo'lyozmalarni tanlashda nuqul sub'ektiv omil birinchi o'rinda turgan.

Xususiy qo'lyozma kolleksiyasining eng ko'p qismi Buxoro xonligi hududiga to'g'ri keladi. Bunga sabab, xonlikda ma'rifatli kishilar ko'pchilikni tashkil etgan, ko'pgina kutubxonalar ancha ilgarigi vaqtda tashkil etilgan, avlod-dan-avlodga o'tib kelgan. Odatda beklar, qozilar, mullalar va saroydagi amaldorlar bu yerga yaqin turuvchi shaxslar va ruhoniylar eng yaxshi qo'lyozma kolleksiyalariga ega bo'lishgan.

Hisor shahrida istiqomat qiluvchi kutubxonashunos, nodir qo'lyozmalar ishqibozi Qushbegi Ostonaquli sharq qo'lyozmalarining ancha qiziqarli kolleksiyalariga ega bo'lganligi ma'lum. U Hisor tarixi va sharqiy Buxoro tarixiga doir ko'plab qo'lyozma asarlarni to'plagan. Uning qo'lyozma kolleksiyalarida hatto papirus qog'oziga yozilgan qo'lyozmalar ham bo'lgan. Ostonaqulining vafotidan keyin bu qimmatbaho kolleksiya amirning kutubxonasiga topshirilgan.

Qarshi shahridagi mulla Najmiddin kutubxonasida ancha qimmatli sharq qo'lyozmalari bo'lgan. Bu yerdagi deyarli barcha asarlar Alisher Navoiy va Husayn Boyqaroning zamondoshi mulla Husayn Koshifiyga qarashli edi. Eski arab qo'lyozmalari, she'riy to'plamlar, chig'atoy shoiri Lutfiyning she'riy to'plamlari, mashhur shoir Sayyodning «Eron shohlari tarixi» asari, A.Navoiyning asarlari mavjud

edi. Astronomiya, huquqshunoslik, ilohiyot bo'yicha fors tilidagi qo'lyozmalar soni anchagina bo'lib, ularning ko'pchiligi juda sifatli qog'ozlarga atoqli xattotlar tomonidan ko'chirilgan edi.

Buxoroda yashagan shayx Yahyo xoja Sadurga qarashli sharq qo'lyozmalari kolleksiyasi diqqatga sazovordir. Bu yerda Abdullaxon Shayboniy davridan buyon Jo'ybor shayxlari tarixi bo'yicha qo'lyozmalar, Muhammad Islomxo'ja Jo'yboriyning Abdullaxon, uning qarindoshlari va Ashtarxoniylar sulolasining dastlabki vakillari bo'lgan boshqa shaxslar bilan olib borgan yozishmalari va tarjimai holi taqdim etilgan edi. Yozishma Jo'yboriy shayxlar xonlarga qanday ta'sir ko'rsatganligi va ular hokimiyatning ashtarxoniylar qo'liga o'tishida qanday rol o'ynaganligini aniqlash uchun qimmatli manba hisoblanadi. Kolleksiyada Ibn Sinoning «Tib qonunlari» asari va boshqa qo'lyozmalar bor edi. Qadimshunos va sharqshunos V. L. Vyatkin mazkur kolleksiyadagi qo'lyozma asarlarning qimmatini ma'lum qilgan edi. «Agar pul to'plasm – deb yozgan edi u, – bahorda Buxoroga bormoqchiman va u yerda Jo'yborlarni qidirib topaman, ularning kitobparvarligini ilgari ham eshitgan edim».

Buxoroning qozikaloni Burhoniddinning kutubxonasi ancha qiziqarli. Ayniqsa, unda tarixiy asarlar ko'p bo'lib, ular orasida Chingizxon va uning avlodlari tarixi, Boburning Ubaydullaxon bilan kurashi tarixiga doir va boshqa asarlar mavjud bo'lgan.

Sobiq Qo'qon xonligi hududida Yunusxon dodho Muhamedovning kitoblar kolleksiyasi qimmatli asarlar bilan ajralib turgan. Unda chig'atoy, fors, arab, turkiy va boshqa tillardagi nasriy va nazmiy asarlardan iborat qadimgi qo'lyozmalar to'plangan. Bu yerda Qo'qon xonligi tarixi, Badaxshondagi 1657-1809-yillarda bo'lib o'tgan voqealar va shaxslar tarixiga, 1703-yilgacha bo'lgan Qashqar xojalarining tarixiga doir asarlar qo'yilgan edi. Ayrim qo'lyozmalar qo'qonlik xonlar, shayxlarning hayoti va

faoliyatini yoritib beradi. Kolleksiyaga fargʻonalik shoir Sa'diy, Chigʻatoy shoiri Lutfiy va boshqalarning turli she'riy toʻplamlariga boy edi. Lugʻatlar ham topilardi, xususan chigʻatoy-fors lugʻati qiziqarli boʻlib, u mulla Yoqub Changiy tomonidan Hindistonda Avrangzeb (1659-1707) davrida tuzilgan, undagi anchagina qoʻlyozmalarni diniy va tasavvufiy mazmundagi asarlar tashkil etardi.

Qoʻqonda V.V. Bartoldning shogirdi, sharqshunos va etnograf M.V. Gavrilov kichikroq boʻlsa ham, ancha qiziqarli qoʻlyozmalar majmuiga ega boʻlgan. U qoʻqonlik Xudoyorxon podsholigi (1845-1858) davri tarixi boʻyicha Abdulgʻaffor tomonidan yozilgan she'riy asarni, Amin Ahmad Roziyning «Yetti iqlim», Mirxondning «Tozalik bogʻi» va boshqa asarlarni toʻplagan.

Margʻilonda Ibrohimxoʻja Muhammadxoʻjayevning kitob toʻplamlari orasida Xondamirning asarlari, Mirza Muhammad Qosim al-Husaynning qalamiga mansub asarlar, Ubaydullaxon saroyidagi shoirlar va xonning oʻzi ijod qilgan she'riy toʻplamlar uchraydi.

Fargʻona viloyati boshqarmasining tarjimoni boʻlib ishlagan Yu.K. Kazbekov ham bir qancha qoʻlyozmalarga sohiblik qilgan. Unda 1886-yilda yozilgan «Qoʻqon xonligi tarixi», shu nomdagi yana bir asardan parchalar, Xoʻja Ahrorning Abu Said va Abdurahmon Jomiy she'rlariga sharhlari, Jamol Qarshi va boshqalarning asarlari jamlangan edi. Uning kitoblari orasida Xudoyorxon davriga taalluqli anchagina rasmiy hujjatlar ham topilgan.

Andijonda boshqa xususiy qoʻlyozmalar orasida mingtepalik eshon Muhammad Ali Sobirovning qoʻlyozma fondi diqqatni tortadi, bu kishi Dukchi eshon nomi bilan mashhur boʻlgan. Professor V. A. Jukovskiyning fikriga koʻra, bu toʻplamlar «soʻfizm tarixi va musulmon sektalari tarixiga qiziqish uygʻotadi». Andijonda 1898-yilda boʻlgan qoʻzgʻolon bostirilgandan keyin eshonning kutubxonasi musodara qilingan va uning bir qismi N. P. Ostrovovning iltimosi bilan Turkiston arxeologiya ishqiboz-

lari to'garagiga berilgan, keyinchalik 194 ta qo'lyozma Turkiston xalq kutubxonasiga keltirilgan va bu bilan Ye. F. Kal hali hayotligi vaqtidayoq sharq qo'lyozmalari fondini yaxshigina to'ldirilgan. Bu yerda Fariddinning asarlari, kasonlik shayx Mahmud Azimiyning (1542-yilda vafot etgan) tarjimai holi, O'tmish hojining «Chingiznoma», G'iyosiddin Alining asarlari bor edi, ular bilan 1902-yilda V.V. Bartold ham qiziqqan.

Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, xususiyl qo'lyozma fondlari Samarqand, Toshkent, O'sh, Namangan va boshqa shaharlarda ham mavjud bo'lib, bu joylar sobiq Qo'qon xonligiga qarardi.

Qadimshunos va tarixchi V. L. Vyatkin sharq qo'lyozmalaridan iborat qiziqarli kolleksiyaga ega edi. U Markaziy Osiyoda ishlagan davrida 190 jilddan iborat durustgina qo'lyozmalarni (asosan inqilobdan oldingi davrga taalluqli) to'plashga muvaffaq bo'lgan. Tarixiy-geografik, tarixiy-diniyl mazmundagi qo'lyozmalar uning kolleksiyasidan ancha keng o'rin olgan. Ularda darveshlik harakati batafsil yoritilgan, darveshlik nazariyasi rahbarlarining qarashlari aks etgan. Qo'lyozmalarining yozilish vaqtiga kelsak, ular shayboniylar davriga to'g'ri keladi va shu davrni ancha to'liq aks ettiradi. Qo'lyozmalar orasida XIV asrning mashhur tarixchilari qalamiga mansub asarlar, xususan, Mahmud G'ijduvoniylning shayx Kamolid-din Xorazmiyl hayotining tasviriga bag'ishlangan «Mitfax ut-tolibin» («Intiluvchilar uchun kalit») asarining ko'chirilgan nusxasi balxlik Abdullaning «Zubdat ul-asar» («Hikoya qilish qaymog'i») nomli qo'lyozmasi bo'lgan. Bu o'sha vaqtda umumiy tarixga doir o'zbek tilida bitilgan dastlabki asarlardan biri edi. Qo'lyozmada Muhammad Shayboniylxon va uning vorislaridan Suyun xoji voqealari bilan bog'liq manbalar o'z ifodasini topgan.

V. L. Vyatkinning kolleksiyasiga V.V. Bartold ham katta qiziqish bilan qaragan. 1902-yilda Samarqandda bo'lgan vaqtida qo'lyozmalar bilan tanishib chiqadi, ular orasida

uning e'tiborini jalb qilgan narsa Shayboniyxon jasoratlarining she'rga solingan solnomasi, uning ikkinchi marta Samarqandni egallashigacha bo'lgan davr, Boburning 1501-yilda tog'larga qochib ketishi tasvirlangan asari edi. V. V. Bartoldning fikricha, bu asar Shayboniyxon hayotligi vaqtida uning topshirig'i bilan yozilgan. Olim 94 qo'lyozmani batafsil tasvirlagan va bir qator o'rinlarda ularni sharhlab ham bergan. U V. L. Vyatkin to'plagan qo'lyozmalarga yuqori baho berib, ularning katologini juda qisqacha ma'lumotlar bilan bo'lsa ham e'lon qilish istagini bildirgan.

1933-yilda V. L. Vyatkin vafotidan keyin bu kolleksiyaga kirgan qo'lyozmalar Toshkentdagi O'zbekiston Davlat kutubxonasiga topshiriladi, ular bu yerda kutubxona xodimi, sharqshunos A. A. Molchanov tomonidan tasvirlab beriladi.

Toshkentda ham uncha katta bo'lmagan xususiy qo'lyozmalar kolleksiyalari bo'lgan. Eshon Qadrin qo'lyozma kitoblari kolleksiyasi yaxshi tanlangandi. U kishi Markaziy Osiyo xalqlari kitoblari va madaniy yodgorliklarini sevuvchi inson edi. U o'z kitoblar kolleksiyasidagi eng qimmatli qo'lyozma deb «Matla ul-ulum» («Fanlar manbai») nomli forscha ko'p jildli qomusni hisoblardi. Bu katta hajmdagi asar barcha fanlar bo'yicha qisqacha ma'lumotlarni o'z ichiga olgan, uni ilk bor Turkiston o'lkasining mashhur bilimdoni, sharqshunos N.S. Likoshin topgan edi. U Qadrinni sharq fanlarining bilimdoni, haqiqiy qomuschi deb hisoblardi.

1902-yilda vafot etgan toshkentlik qozi Muhiddinxo'janing ham sharq qo'lyozmalaridan iborat to'plamlari bor edi. U madaniyatli kishi bo'lib, rus tilini yaxshi bilar va ko'pgina rus olimlari bilan muloqotda bo'lgan, bir qator ilmiy jamiyatlarning a'zosi ham hisoblanardi. Uning qo'lyozmalari ro'yxatida qimmatli kitob Sharafiddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma» («Temur tarixi») asari bo'lib, bu kitob Amir Temur vafotidan 33 yil o'tgandan keyin

ajoyib miniatyuralar bilan bezatib ko'chirilgan edi. Boshqa qo'lyozmalar orasida tarixchi at-Taboriyning asarlarini, Sa'diyning she'riy to'plami va boshqalarni ko'rish mumkin. 1902-yilda «Turkestanские Ведомости» gazetasi Muhiddinxo'janing butun qo'lyozmalarini Turkiston xalq kutubxonasiga sotib olishga da'vat qilib chiqdi, lekin birorta ham qo'lyozma sotib olinmadi.

Toshkentlik Boqijon boyning to'plagan qo'lyozmalari orasida tarixga doir asarlar ancha qiziqarli edi. U XVII asrdagi chig'atoylik Ismoilxon (1670-1682) ning ko'rsatmasi bilan Mirza Shomahmud Churas tomonidan tuzilgan Koshqariyaning tarixiga doir nusxaga ega edi. Ko'pgina tarixiy qo'lyozmalar rasmlar bilan bezatilgandi, masalan, Amir Temurning harbiy yurishlari to'g'risidagi qo'lyozma 12 ta ajoyib miniatyura bilan ziynatlangan. Ularda 1374, 1382 va 1387-yillarda Eronga qilingan yurishlar, Turkiya, Misrda olib borilgan urushlar, Temurning o'g'li Jahongirning nikoh to'yi aks ettirilgandi. Bu kolleksiya qo'lyozmalari bilan 1916-yilda V. V. Bartold ham qiziqqan.

Sobiq Shahrisabz hukmdori, general- mayor Jo'rabekning Toshkentda sharq qo'lyozmalari kolleksiyasi bo'lgan. XIX asrning boshlarida unda, A.A. Semyonovning fikricha, bilimlarning turli sohalariga doir 60 dan ortiq qo'lyozma bor edi. 1906-yilda Jo'rabek o'ldirilgandan keyin qo'lyozmalar uzoq vaqt qarovsiz yotgan, ishdan chiqqan va o'g'irlab ketilgan. Mahmud ben Valining «Sirilar dengizi» asari dastlabki uch qismining birdan-bir mashhur nusxasi ham yo'qotilgan.

1912-yilda qo'lyozmaning yarim-yortisi saqlanib qolgan bo'lib, V.V. Bartoldning tashabbusi va A.A. Semyonovning ishtirokida ular Jo'rabekning Qorasuvdagi (Toshkent) uyidan olib ketilgan. Bu qo'lyozmalarning shundan keyingi taqdiri bunday bo'lgan: Oktabr to'ntarishidan keyin bu kolleksiya Toshkent Sharq instituti tomonidan sotib olinib, so'ngra SAGU (hozirgi ToshMU) Sharq fakulteti

kutubxonasiga keltirilgan, keyinchalik universitetning asosiy kutubxonasi fondiga qo'shilib ketgan. 1935-yilda 35 ta qo'lyozma A.A. Semyonov tomonidan tuzilgan tavsifga kiritilgan va e'lon qilingan.

Sharq tillarining, xususan, fors-tojik tilining bilimdoni bo'lgan A. A. Semyonov (1873-1957) ham ancha boy qo'lyozmalar kolleksiyasiga ega edi. Xizmat taqozosi bilan Turkiston o'lkasida turgan olim 1900-yildan boshlab tez-tez o'lkaning turli joylariga borar, u yerlarda moddiy madaniyat yodgorliklarni tadqiq qilar, ayni vaqtda turli yozma asarlarni to'plar va o'rganar edi. U asosan 1915-1916-yillarda to'plagan Ismoil qo'lyozmalari hisobiga kolleksiya tuzgan.

Qo'lyozmalarning ko'pchiligi diniy mazmunda bo'lib, nasriy va she'riy asarlardan tashkil topgan. Bu yerda Nosir Xusravning «Barcha diniy kitoblarning onasi» A. Muhammadning «Ishonch qiyofasi», «Haqiqatlar guli», yana Nosir Xusravning «Sayohat kitobi» kabi asarlar bor edi.

A. A. Semyonov shundan keyingi yillarda sharq qo'lyozmalarini to'plashni davom ettirdi. Hayotining oxirgi yillarida uning shaxsiy kutubxonasida 150 dan ortiq o'zbek, tojik (fors) va arab tillaridagi g'oyat qiziqarli qo'lyozmalar mavjud bo'lib, uni olim o'zining O'rta Osiyodagi o'z ilmiy faoliyati mobaynida o'nlarcha yillar davmida to'plagan edi. A.A. Semyonov vafot etgandan keyin uning kutubxonasi va sharq qo'lyozmalari kolleksiyasi Tojikiston Fanlar akademiyasi Tarix institutiga topshirilgan.

Sharqshunos va etnograf N.S. Likoshin, mashhur orientalist N. F. Petrovskiy, samarqandlik advokat S. A. Lapin, toshkentlik sharqshunos D. Grameniskiy va boshqa ko'plab olimlarning ham shaxsiy kutubxonalarida ancha-muncha sharq qo'lyozmalari bo'lgan.

XVIII-XIX ASRLARDA O'ZBEK XONLIKLARIDA KITOB SAVDOSI

Hozirgi O'zbekiston hududining bir qator shaharlari-da ko'p sonli va ba'zida katta-katta kitob bozorlarining bo'lganligi o'lkada kutubxonalar, sharq qo'lyozmalariga ega bo'lgan kolleksiyalar mavjud bo'lganligidan dalolat beradi.

Bu kitob bozorlari o'zining chuqur ildizlari bilan uzoq tarixga borib taqaladi. Biz yuqorida VIII asrdayoq somoniylar davlatida ancha katta kitob bozorlari bo'lganligini qayd etib o'tgan edik. Undan keyingi asrlar – Amir Temur va temuriylar, shayboniylar, ashtarxoniylar davrida ham kitoblar bilan savdo qilish to'xtagan emas. Vaqti-vaqti bilan kitob savdosi avj olib, goh tanazzulga uchrab turgan, bunga u yoki bu davlatning umumiy madaniy yuk-salishi va hayot-faoliyati ta'sir qilgan.

Ayniqsa, XVIII asrning boshlaridan e'tiboran kitob savdosi keng avj olgan. Markaziy Osiyoda kitob savdosi bo'lmaydigan shaharlarni topish amri mahol edi. Faqat Yettisuv va Zakaspiy viloyatlarida kitob savdosi aytarli yo'lga qo'yilmagan.

Buxoro shahri kitob bozorlarining ko'pligi bilan azal-dan tanilib kelgan. Samarqandda ham, Farg'onada ham, Qarshida ham, boshqa shaharlarda ham bunchalik keng kitob bozorlari yo'q edi. Faqat Samarqand Temur va temuriylar davrida kitob bozorlarining ko'pligi jihatidan Buxoroga yaqinlashib olgan. O'sha vaqtlarda shahar si-yosiy va madaniy jihatdan gullab-yashnadi, adabiyot, fan va san'at ravnaq topdi.

Katta kitob bozorlarida hamisha qo'lyozmalar va bosma nashrlarni sotadigan maxsus qatorlar (rastai kitobfurushon) bo'lgan. Ana shu kitob rastalarida badiiy jihatdan yaxshi bezatilgan va miniatyura rasmlari bilan ziynatlangan eski qo'lyozmalarni, xilma-xil mazmundagi kitoblarni, Yaqin va O'rta sharqdagi turli mamlakatlardan olib kelingan asarlarni topish mumkin edi.

XIX asrdagi kitob bozorlari haqidagi ma'lumotlarni biz chet el yozuvchilari va sayohatchilarining, rus sharqshunos olimlari va O'rta Osiyo davlatlariga tashrif buyurgan boshqa shaxslarning esdaliklaridan bilib olamiz. Masalan, 1812-1813-yillarda O'rta Osiyo bo'ylab sayohat qilgan Mir Izzatullaning yozishicha, Buxoro shaharining markazida savdo inshootlari tevaragida ko'pgina kitobfurushlar savdo qilishgan ekan.

Bu kitob bozoridagi savdo haqida venger sayohatchisi A. Vamberi hikoya ham qilgan. U O'rta Osiyoni Chor Rossiyasi bosib olishi arafasida bu yerda bo'lgan vaqtida maxsus kitob bozorlarini borib ko'rgan, bunday bozorlarning birida 26 ta do'koncha borligini hisoblab chiqqan. Kitoblarni ulgurji sotish karvonsaroylarning bevosita o'zida amalga oshirilgan.

XIX asrning oxirida Toshkentdan tashqari Turkistondagi birorta ham shaharda yevropacha tipdagi kitob do'koni bo'lmagan. Biroq, hatto general-gubernator poytaxtidagi Shvarsning kitob do'konchasidan turli eski-tuski kitoblarni xarid qilish mumkinligini «Toshkentda kitob savdosi» maqolasining muallifi ma'lum qilgan edi.

Kitob savdosining keng avj olganligi qo'lyozmalarni ko'chirish sohasini ancha jonlantirdi, deb aytish mumkin. Turkistonda xizmat qilgan stat-maslahatchisi Bekchurin Xo'jandning madaniy hayotini tasvirlar ekan, «mahalliy madrasalarda qo'lyozma kitoblarni ko'chirish keng yo'lga qo'yilgan edi», deb yozadi. Uning ta'kidlashicha, sotish uchun qo'lyozmaning ko'pchiligi Buxorodan va Turkistonning boshqa shaharlaridan olib kelingan.

Kitoblarni ko'chirib yozish sohasi ancha yuqori edi: ko'chiruvchining qog'oziga ko'chirilgan 16 sahifali matnning bahosi xatning chiroyli bo'lishiga qarab 50 tiyindan bir so'mgacha turardi. Bekchurinning fikricha, qo'lyozmalar ko'pgina xatolar bilan ko'chirilgan. Buning ustiga bu yerda yaxshi qog'oz navlari yo'q. Qo'qonda ishlab chiqariladigan «Jondori» qog'ozi bilan «Nim kabobi» qog'ozi dag'al va nosilliq edi.

XIX asrning ikkinchi yarmida o'bek adabiyoti tarixidagi katta voqea – kitob chop etishning paydo bo'lishidir. Natijada kitob bozorlarida toshbosmada chop etilgan kitoblar ham sotiladigan bo'ldi. Ma'lumki, Markaziy Osiyo bosib olinmasdan oldin bu yerda bosmaxonalar bo'lmagandi, mahalliy kitob nashr etishning yuzaga kelishi o'lkadagi iqtisodiy va madaniy o'zgarishlarning natijasidir. Dastlabki bosmaxona bu yerda 1868-yilda harbiy okrug shtabi huzurida ochildi. O'sha yili unda chop etilgan dastlabki asar rus olimi N.A. Seversevning kitobi bo'ldi, keyin rus va mahalliy tillarda kitoblar hamda gazetalar bosila boshladi. Shundan keyingi yillarda o'lkada bir qator davlat va xususiy bosmaxonalar paydo bo'ldi. Markaziy Osiyoda keng tarqalgan, ancha arzon va texnik jihatdan oddiy bo'lgan usul – bosishning litografiya (toshbosma) usuli bo'ldi. 1874-yilda Xiva xoni Sayyid Muhammad Rahimxon II saroyida birinchi toshbosma bosmaxonasi ochildi. Dastlabki kitob bosuvchi Xorazmda tug'ilib o'sgan yosh turkman yigiti Otajon Abdalov bo'ldi. U 1873-yildan boshlab rus maktabida o'qidi, 1874-1878-yillarda eronlik Ibrohim Sultondan toshbosmada kitob bosish ishlarini o'rgandi. Ibrohim Sultonni esa xon Xivaga ishlash uchun taklif qildi.

Ibrohim tomonidan tuzilgan «1871-yil taqvimi» o'zbek tilida chop etilgan deyarli birdan-bir bosma nashr bo'ldi, 1872-yilda u qaytadan bosildi. O'zbek bosma nashrining bu nodir yodgorligi A.Navoiy nomidagi O'zbekiston Davlat kutubxonasida saqlanmoqda.

Toshbosma usulida nashr etilgan adabiyotlar nihoyatda xilma-xil bo'lib, ularning aksariyat qismi diniy mazmundagi kitoblardan iborat edi. Toshkentda o'zbek tilida bosilgan dastlabki toshbosma usulidagi kitob XVIII asrning taniqli o'zbek tasavvufchi shoiri So'fi Olloyorning «Kitob sabot ul-ojizin» («Ojizlarning qat'iyati») asari edi.

Xivadagi toshbosmada 1880-yilda Alisher Navoiyning mashhur «Xamsa» asari chop etildi. Ana shu yillarda Munis Xorazmiyning «Devoni Munis» va «Devoni Raj» asarlari va boshqa bir qator kitoblar dunyo yuzini ko'rdi. Bu kitoblar sotuvga chiqarilmasdan xonning yaqinlari, tashrif buyurgan elchilar va savdogarlar o'rtasida tarqatildi. XIX asr oxiri – XX asrning boshlarida Toshkentda ham toshbosma usulida kitoblar nashr etish birmuncha avj oldi, bu ish bilan kamida yettita bosmaxona shug'ullandi. Ana shunday toshbosma korxonalaridan biri va eng kattasi 1907-yilda ochilgan G'ulom Hasan Orifjonov bosmaxonasi bo'ldi. Dastlabki yillarda asosan, tasavvufiy adabiyotlar bosilgan. Shuni ham aytish kerakki, XX asrning boshlarida sharqning mumtoz badiiy adabiyoti vakillarining asarlari kamroq bosilardi. Shunga qaramasdan mahalliy tillarda bosma asarlarning paydo bo'lishi o'lkaning madaniy taraqqiyotida olg'a tashlangan katta odim edi.

Turkiston o'lkasida noshirchilik kitob bozorining o'zgarishiga jiddiy ta'sir qildi. Qo'lyozma asarlar birmuncha kamaydi, lekin shunga qaramay ular kitob bozorida asosiy manbalardan biri bo'lib qolaverdi. Kitob bozorlariga qo'lyozmalar xususiy kutubxonalardan kelib tushar, ayniqsa, ularning egalari vafot etgandan keyin shunday bo'lardi. Bunday vorissiz qolgan kutubxonalar yoki ularning nodon vorislari qo'lyozmalarni olib-sotarlarga arzimagan pulga sotib ketishardi. Anchagina qo'lyozma asarlar Turkiya, Eron va Qozon, Hindistondan (Bombey) kelib turardi. Qo'lyozmalarni xarid qiluvchilar asosan mahalliy aholi orasidan chiqqan bilimdon kishilar,

kelgindi rus olimlari va boshqa kishilar bo'lgan. Xorijlik olib-sotarlar – antikvar firmalarning agentlari, xususan, afg'onlar, eroniylar va armanlar ko'plab kitoblarni xarid qilishardi. Ular Buxoroda va O'rta Osiyoning boshqa shaharlarida uzoq vaqt yashab, ko'proq qimmatbaho, miniatyura rasmlar bilan bezatilgan qo'lyozmalarni xarid qilishar, vatanlariga qaytib borganlaridan keyin ularni ancha yuqori narxlarda sotishardi. Qo'lyozmalarni nafaqat xususiy shaxslar, shu bilan birga ko'pincha kutubxonalar ham sotib olardi.

XIX asrning oxiri – XX asrning boshlarida Markaziy Osiyoda xorijiy olimlar tez-tez kelib turishgan. Ularni ilmiy jamiyatlar Sharq qo'lyozmalarini xarid qilish uchun yuborishgan. 1902-yilda V.L. Vyatkin afsuslanib bunday deb yozgan edi: «Qo'lyozmalar tobora kamayib qolmoqda, ularni xorijiy kutubxonalar va shaxslar uchun xarid qilishmoqda». V. L. Vyatkin eski qo'lyozmalarni rus olimlari ham, O'rta Osiyo xalqlari yozma yodgorliklarini mahalliy qadrllovchilari va ishqibozlari ham muhofaza qilish va qidirib topish sohasidagi ishlarni keng avj oldirib yuborishlarini qattiq turib talab qilgan. Rossiya akademiyasi, O'rta Osiyo muzeyining direktori K. G. Zaleman ham bu qo'lyozmalarni yaqin kelgusida har xil xorijiy olib-sotarlar tomonidan olib ketilishi mumkin, hozircha ular o'zlarining agentlari orqali miniatyurali qo'lyozmalarni sotib olmoqdalar, deb ta'kidlagan edi.

SHARQ QO'LYOZMA KITOBLARINI TO'PLASH VA SAQLASHDA TURKISTONDAGI MAHALLIY MUASSASALAR, KITOB ISHQIBOZLARI VA OLIMLARINING ROLI

XIX asrning oxirlarida qo'lyozma kitob kolleksiyalari asosan ayrim jamoat kutubxonalari huzurida shakllandi. Masalan, Toshkentdagi Turkiston o'qituvchilar seminariyasi kichikroq sharq qo'lyozmalari to'planiga ega edi. Samarqand shahridagi 1907-yilda ochilgan va musulmon kutubxona-qiroatxonasida ham birmuncha miqdorda sharq qo'lyozmalari bo'lgan. Mazkur kutubxona-qiroatxona mahalliy aholining xayriya mablag'lari hisobiga tashkil etilgan bo'lib, Registondagi Mirzo Ulug'bek masjiti binosida joylashgan. 1901-yilda sharqshunoslar jamiyatining Toshkent bo'limi vujudga keldi va o'zining kutubxonasiga ega bo'ldi.

Sharq qo'lyozmalarini aniqlash va o'rganishda Turkiston xalq kutubxonasi katta rol o'ynadi, bu kutubxona Toshkentda 1870-yilda ochilgan. Dastlab bu kutubxonada sharq qo'lyozmalari borligi, Parijdagi Sharq tillari maktabining professori K.Uifalvi de-Mezo Kovej tomonidan eslatib o'tiladi. U Turkiston bo'ylab etnografik va arxeologik sayohat uyushtirib, Turkiston xalq kutubxonasida ham bo'lgan.

Turkistondagi rus ziyolilaridan birinchi bo'lib D. Gramenitskiy sharq qo'lyozmalarni to'plash va saqlash to'g'risida taklif kiritgan. U Turkiston kutubxonasini faqat sharq qo'lyozmalari saqlanadigan kutubxonaga aylantirish to'g'risidagi taklifni ilgari surdi, biroq bu reja ma'qullanmadi.

Ma'lumki, kutubxona tashkil topgan vaqtdan boshlab dastlabki o'n besh yil mobaynida o'ltaning harbiy ma'muriyati tomonidan Markaziy Osiyo hududida 1871-1876-yillarda to'plangan qo'lyozmalar kutubxonaga kelib tushmagan, balki odatda Sankt-Peterburgga yuborib turilgan. Kutubxonaning sharq qo'lyozmalarini qidirib topish va xarid qilish sohasidagi ishlari tasodifiy xususiyatga ega edi, shuning uchun ham qo'lyozma kitoblari nihoyatda sekinlik bilan to'planib borayotgan edi.

Kutubxonadagi sharq qo'lyozmalarining dastlabki katalogini A.L. Kun tuzgan bo'lib, u jami 57 ta raqamni qamrab olgan. Qo'lyozmalarni to'plash va kutubxonada qo'lyozmalar kolleksiyasini tashkil etish, keyin sharq kitoblari va qo'lyozmalari bo'limini ochish sohasidagi dastlabki qadamlar A.L.Kun nomi bilan bog'liqdir. A.L. Kun bilan bir qatorda kutubxona uchun qo'lyozmalar to'plash bilan sharqshunoslar N.N. Pantusov, S.M. Gramenitskiy Ye.F. Kal, Rostislavov va boshqalar ham shug'ullangan.

1889-yilda yosh sharqshunos Yevgeniy Fedorovich Kalning shaxsiy tashabbusi bilan xalq kutubxonasining sharq qo'lyozmalarini ilmiy jihatdan tasvirlab chiqish tugallandi, u tasvirlash vaqtida Ch. Rening yevropacha saqlashdan iborat mashhur va ancha nufuzli katalogidan foydalandi. Kalning katalogi o'ziga 126 ta turli asarlardan tashkil topgan 87 jildni qamrab olgan, bu esa Turkiston xalq kutubxonasidagi qo'lyozmalar to'plamining mazmuni haqida xulosa chiqarish imkonini beradi. Katalogga kiritilgan qo'lyozmalar asosan Markaziy Osiyo, Eron va Hindiston tarixiga doir bo'lib, ulardan 78 tasi forsa (tojikcha), 19 tasi arabcha va 29 tasi turkiy (o'zbek) tilidagi qo'lyozmalar edi.

Turkiston xalq kutubxonasining kolleksiyasi forsa tilidagi adabiyotlarga ancha boy bo'lib, bu yerda eng yangi va o'rta asrlar tarixiga doir bir qator qimmatli asarlar bor edi. Bu yerda Payg'ambar Ibn Ishoq tarjimai holining

tarjimasi, Ali ben Jalol al-Isloimning «Temur tarixi» (hijriy 801-yilgacha), Muhammad Vafo Kerminagining 1134-yildan 1170-yilgacha bo'lgan Movarounnahr tarixi va boshqa asarlar bo'lgan. Turkiy qo'lyozmalar orasida Abulg'ozixonning «Xiva turkmanlari tarixi» (chamasi «Shajarai turk» asari bo'lsa kerak, hijriy 1071-yilda tuzilgan) asari, Hoji Muhammad Hakimxon To'raning 1259 (1843)-yilda yozilgan «Solnoma (tarix)dan parchalar» asari qo'lyozmalari diqqatga sazovordir. Arab bo'limi haqida gap borganda, mashhur sharqshunos V. R. G'oziyning so'zlariga ko'ra, undagi fiqh ilmi bo'yicha risolalar aqida-parastlik, mantiq va grammatika bo'yicha eng oddiy risolalardan iborat edi.

1881-yil 16-sentabrda Ye. F. Kal Termizda yurak falajidan to'satdan vafot etadi, u Buxoro xonligining sharqiy tumanlarida xizmat safarida bo'lgan vaqtida og'ir bezgak kasaliga uchragan edi. Uning vafotidan keyin kutubxona qo'lyozmalarini o'rganish uzoq vaqtgacha to'xtatiladi. Qo'lyozmalarni to'ldirish sekinlik bilan boradi. Toshkentlik bibliograf, Turkiston xalq kutubxonasining birinchi direktori N. V. Dmitrovskiy ma'lum qilishicha, 1895-yilda qo'lyozmalar fondida faqat 90 ga yaqin qo'lyozma bo'lib, ular sharq tillarida bo'lgan.

1890-yildan boshlab kutubxonaga sharq qo'lyozmalarining kelib turishi birmuncha jonlandi, bunga o'lkaning boy tabiiy boyliklari va bu yerda yashovchi xalqlarning madaniy merosini o'rganish bilan shug'ullangan rus olimlari, ilmiy jamiyatlar va to'garaklar yordam berdi.

Shunisi diqqatga sazovorki, bu ishda Turkiston o'lkasida tug'ilganlar, xususan, samarqandlik qadimgi ashyolar va osori-atiqalarni to'plovchi Mirza Buxarin, toshkentlik kolleksioner Akram Asqarov, buxorolik qadimiy ashyolarni to'plovchi Muhammad Vafo va boshqa ko'plab kishilar faol ishtirok etdilar.

Ye. F. Kaldan keyin birinchi marta qo'lyozmalar fondlarining sharq qo'lyozmalari bilan to'ldirilishi 1891-yilda

sodir bo'ldi, bu vaqtda kutubxona birinchi o'zbek arxeologi, tangalar va qadimgi ashyolarning mashhur to'plovchisi savdogar Akram Asqarovning merosxo'rlaridan Qur'onning izohli qo'lyozmasini, shoir Mirza Bedilning she'rlar to'plamini, Sayyor Sharifning «avliyolar» hayotidan hikoya qiluvchi asarini va boshqa bir qator kitoblarni sotib oldi, ularga bor-yo'g'i 102 so'm to'landi.

1898-yilda Turkiston o'lkasidagi birinchi o'zbek gazetasining asoschisi va muharriri N.P. Osroumovning (1846-1930) iltimosiga ko'ra, Turkiston xalq kutubxonasiga mingtepalik eshon Andijon qo'zg'olonning qatl qilingan rahbari Muhammadali Sobirovning (laqabi «Dukchi Eshon») shaxsiy kutubxonasidan musodara qilingan 194 ta qo'lyozma topshirildi. V.V. Bartoldning yozishicha, bu 1880-yillar vaqtidan buyon qo'lyozma to'plamlariga kelib tushgan jiddiy qo'shimcha edi.

Akademik V. V. Bartold bir necha o'n yillar mobaynida Turkiston xalq kutubxonasi bilan mustahkam va do'stona aloqada bo'lib keldi. U Toshkentga bir necha marta kelar ekan, har gal kutubxonaning qo'lyozmalar bo'limi ahvoli bilan qiziqar, qo'lyozmalar to'plash va ularni o'rganish qanday holatda ekanligini so'rab-surishtirardi. 1902-yilgi yozgi xizmat safari vaqtida u qo'lyozmalar to'plami bilan batafsil tanishib chiqadi, bu yerda sharq qo'lyozmalarining G'arbiy Yevropadagi eng muhim kataloglari yo'qligini, bularsiz qo'lyozmalarni to'liq tasvirlab bo'lmasligini qayd qiladi. V.V. Bartoldning fikricha, Mingtepadagi singari qo'lyozmalar to'plamlari kutubxonada ko'proq bo'lishi lozim, buning uchun, olimning ta'kidlashicha, «Agar o'lkada mavjud bo'lgan va hali hech kim tomonidan tadqiq qilinmagan kitob xazinalarini rus fani uchun saqlab qolishni istasak, butun kuch-quvvatimizni sarflamog'imiz zarur».

V. V. Bartoldning tavsiyasi bo'yicha Turkiston xalq kutubxonasi general Jo'rabekning qo'lyozmalar to'plamidan Rashididdinning «Jome at-tavorix», Sharafiddin Ali

Yazdiyning «Zafarnoma» asari qo'lyozmalarini sotib oldi, ular ajoyib miniatyuralar bilan bezatilgan edi.

V. V. Bartold o'lkada vakolatli shaxslarning yo'qligi tufayli qo'lyozmalarni qidirib topish va sotib olish ishlari muntazam ravishda olib borilmayotganligini ham qayd qilib o'tadi. U vatanparvar olim va ilm-fanga nihoyatda berilgan shaxs sifatida xususiy qo'lyozmalarining bozorda sotilishi va pul olib ishlaydigan agentlar yordamida qimmatli qo'lyozmalar Britaniya muzeyiga xarid qilinishi mumkinligidan tashvishga tushgan. Sharq qo'lyozmalarining chet elga tashib ketilishiga barham berish maqsadida Turkiston xalq kutubxonasidagi qo'lyozmalarni aniqlash va to'plash vazifasini o'z zimmasiga olishni taklif qildi. Uning fikricha, markazga faqat nodir manuskriptlarni yuborish kerak, qolgan narsalarning hammasi Toshkentdagi qo'lyozmalar omborida qoldirilishi lozim.

Shundan keyingi yillarda ham V.V. Bartold mamlakatdagi sharq qo'lyozmalarining chet elga tashib ketilishiga yo'l qo'ymaslik uchun har tomonlama intildi. 1929-yilda, vafotidan bir yil oldin, u «Xorazm tarixi bo'yicha yangi manba» nomli asarida qayd qilishicha, Markaziy Osiyodagi hali noma'lum bo'lgan qo'lyozmalar yo Sankt-Peterburg yoki Toshkentda saqlanishi lozim, ularning mamlakatdan olib ketilishiga qarshi turish zarur, ekanligini uqtirib o'tdi.

Markaziy Osiyo sharq qo'lyozmalarining yana bir ulkan bilimdoni, ajoyib o'lkashunos V. L. Vyatkin qayd qilib o'tganidek, mahalliy arboblarning mamlakatimiz o'tmishini o'rganishga doir olib borayotgan ishining kam samarali va arziyas darajada to'liq sharq qo'lyozmalari omborining yo'qligi, sharq qo'lyozmalarini to'plash ishlari-ning muntazam olib borilmasligi, mavjud qo'lyozmalar to'planing nihoyatda kambag'alligidir. Muallif «Buxoro kitob bozori» nomli maqolasida «kutubxona qo'lyozmalar sotib olishga deyarli mablag' sarflamaydi, shuning uchun uning manuskriptlar to'plami aslo kutilgan to'lalikka eri-

sholmaydi», deb yozgan edi. Shu bilan birga, deb ta'kidlaydi u, «o'lka hududlarida qo'lyozmalar soni tobora kamayib bormoqda, uni chet el kutubxonalarini uchun zo'r berib sotib olishmoqda, xususiy shaxslar ham xarid qilishmoqda». Maqola muallifi keyingi o'n yil ichida juda ko'p miqdordagi asarlar chet ellarga olib ketilganini, holbuki «ularning saqlanadigan eng mos joyi o'zimizning kutubxonalar javoni» bo'lishi lozimligini ko'rsatib o'tadi. «Turkistonda barcha mahalliy qo'lyozmalar to'planishi lozim va bu yerda sharq instituti ochilgan vaqtda yozma yodgorliklar o'tmish haqidagi fanning asosini tashkil etadi». Muallif kitoblarning ayovsizlik bilan sotib yuborilishini to'xtatish zarurligini, rus olimlari, shuningdek, Markaziy Osiyo xalqlari yodgorliklarini qadrllovchi mahalliy kishilar va ishqibozlar qo'lyozmalarni muhofaza qilish va qidirib topish sohasidagi ishlarni keng avj oldirishlari zarurligini talab qiladi.

XX asrning boshlarida ham kutubxonaning qo'lyozmalar fondi juda sekinlik bilan to'ldirib borildi. 1904-yilgi kutubxona hisobiga ko'ra, unda 500 nusxaga yaqin arab, turkiy va fors tillaridagi kitoblar bor edi, bu hisobga toshbosmada bosilgan qo'lyozmalar ham kirardi (bu vaqtga kelib kutubxonada ularni saralab olish boshlangan edi).

Turkiston xalq kutubxonasining sharq qo'lyozmalari hisobi bo'yicha uchinchi katalogi (ruyxati) tuzuvchisi A. A. Semyonov 1912-yilda bu yerda 231 ta qo'lyozma borligini hisoblab chiqqan, bulardan 194 tasi 1898-yilgi Andijon qo'zg'olonidan keyin kutubxonaga kelib tushgan. Mazkur ruyxat e'lon qilinmagan va O'zbekiston Fanlar akademiyasining Sharqshunoslik institutida saqlanadi. Bu vaqtga kelib Ye.F. Kal tasvirlab bergan qo'lyozmalar bilan birgalikda umumiy qo'lyozmalar soni 318 tani, toshbosma nashrlari bilan birgalikda esa 887 tadan ko'proqni tashkil etgan.

A. A. Semyonov inqilobdan oldingi Turkistonda dastlabki rus sharqshunoslaridan birinchi bo'lib mahalliy

toshbosma nashrlarni o'rganishga kirishdi. U Turkiston xalq kutubxonasining sharq toshbosma va bosma nashrlari ro'yxatini tuzib chiqqan. Bu qo'lyozmalar O'zbekiston FA Sharqshunoslik instituti kutubxonasida saqlanadi. Markaziy Osiyolik taniqli bibliograf va kitobshunos Ye. K. Better qayd qilganidek, A. A. Semyonovning xizmati shundan iborat bo'ldiki, u sharq kitoblarining qimmatli mahalliy nashrlarini ilmiy muomalaga kiritdi va mahalliy toshbosma nashrlarining bibliografiyasini tuzib chiquvchilardan biri bo'ldi.

Bizga shu narsa ma'lumki, Turkiston xalq kutubxonasi zarur mablag'larning yo'qligi tufayli sharq qo'lyozmalarini qidirib topish va xarid qilish ishlarini rejali ravishda tashkil etolmadi. Mahalliy ma'muriyatning Turkiston xalq kutubxonasiga arzimasi darajada mablag' ajratgani va qo'lyozmalar to'plashga e'tiborsizlik bilan qaragani haqida A. A. Semyonov g'azab bilan quyidagilarni yozgan edi: «Bir narsa sira xayoldan ko'tarilmaydi: o'sha vaqtdagi rahbarlarning uzoqni ko'ra bilmasligi aholining qo'lidagi had-dan tashqari mo'l-ko'l qo'lyozmalarning sira takrorlanmaydigan imkoniyatidan foydalanib qolishga xalaqit berdi, bu vaqtda Turkistonning barcha shaharlarida qo'lyozmalar to'lib-toshib yotardi, ulardan yoqqanlarini bemalol tanlab olish mumkin edi».

Yuqorida aytib o'tganimizdek, sharq qo'lyozma kitoblarini qidirib topish va to'plash bilan ko'p sonli aholi orasidan o'ziga to'q kitob ishqibozlari – ruhoniylar, ma'murlar, savdogarlarning namoyandalari va boshqalar ham shug'ullanishdi. Ba'zan kitoblarni Markaziy Osiyoga g'arbiy Yevropa va boshqa mamlakatlardan kelgan olimlar va sayohatchilar sotib olishardi.

Markaziy Osiyo hududida saqlanib qolgan qo'lyozma yodgorliklari ming yildan ko'proq vaqt mobaynida O'zbekiston kitob omborlaridan joy olib keldi, ular turli davrlarga, turli mamlakatlarga va shaharlarga oid ma'naviy boyliklardir. Mahalliy yozma yodgorliklardan tashqa-

ri Markaziy Osiyo davlatlarida xorijdan kelgan ko'pgina qo'lyozmalar ham bor edi. «Ulardan ko'plari, – deb yozgan edi akademik A.A. Semyonov, – hech qayerda uchramaydigan butunlay nodir qo'lyozmalar yoki faqat adabiyot va tarix sohasida ham mashhur turli mutaxassislar tomonidan ko'chirilgan qo'lyozmalar edi».

Ma'lumki, hali Pyotr I zamonidan e'tiboran rus olimlarining sharq qo'lyozmalariga qiziqishi namoyon bo'la boshlagan. Pyotrning kamyob narsalar saqlanadigan kabinetida ham fors va turkiy yozuvdagi bir qator qo'lyozmalar bo'lgan.

Shundan keyingi davrda sharq qo'lyozmalarini qidirib topish va to'plash sohasidagi faoliyat yanada kengaydi. Bu ish Moskvadagi Lazarevsk instituti ochilishi (1815-1816) vaqtiga kelib sezilarli ravishda jonlandi. Xarkov, Qozon va boshqa universitetlar huzuridagi sharq tillari kafedralarida ham bu ish avj oldirildi. Sankt-Peterburg universiteti huzurida Sharq tillari fakultetiga 1855-yilda asos solinishi bilan sharqshunoslik faoliyati kuchaytirildi, bu universitet tez orada rus sharqshunosligining markaziga aylandi.

Rus sharqshunos olimlari Markaziy Osiyo hududida to'plangan ko'pgina yozma yodgorliklarni bu hududni Chor Rossiyasi bosib olmasdan oldin ham yaxshi bilishardi. Masalan, akademik X. D. Frenning 1845-yilda nashr etilgan asarida 200 dan ortiq Sharq qo'lyozmalarining nomlari keltirib o'tilgan bo'lib, ularning ko'plari tarixiy va geografik mazmundagi qo'lyozmalar, aksariyati O'rta Osiyo hududiga tegishli edi. Yevropadagi kutubxonalar sanab o'tilgan qo'lyozmalarining ayrimlariga ega emasdi, shuning uchun ham olim ilm-fan foydasi yo'lida bunday qo'lyozmalarining asl nusxalarini yoki ularning ko'chirmalarini qidirib topishga da'vat qildi.

XIX asrning birinchi yarmida Sharq qo'lyozmalarini qidirib topish va sotib olish bilan shug'ullangan boshqa rus olimlari orasida orientalist sayohatchi N. V. Xanikovning (1819-1878) nomi ham mashhurdir. U 1841-1842-

yillarda Buxoroda bo'lgan vaqtida ko'p miqdordagi qo'lyozmalarni, shu jumladan, O'rta Osiyodan topilgan qo'lyozmalarni sotib olgan. Keyinchalik bu qo'lyozmalar Sankt-Peterburg xalq kutubxonasiga topshirilgan. Yana bir sharqshunos olim va arxeolog P.I. Lerx O'rta Osiyoda bo'lgan davrida Abu Said Abdal Karimal Somoniyning «Kitob al-asnab» asari qo'lyozmasini va unga doir tasvirni, Hofiz Tanishning «Abdullaxonning hijriy 996-yilgacha bo'lgan tarixi» asarini, uning o'tmishdoshlari va boshqalarning 1852-yilda Osiyo muzeyiga topshirilgan asarlarni sotib olgan.

XIX asrning o'rtalarida Osiyo muzeyida 4 mingga yaqin sharq qo'lyozmalari saqlanayotgan bo'lib, ular orasida O'rta Osiyodan topilgan qo'lyozmalar ham mavjud edi.

XIX asrning ikkinchi yarmida sharq qo'lyozmalarini to'plash va o'rganish uchun yanada kengroq imkoniyatlar ochildi. Sharqshunoslik o'quv yurtlaridan tashqari ilgari mavjud bo'lgan ilmiy va o'quv mavzusidagi Markaziy Osiyo qo'lyozmalariga ma'lum darajada e'tibor bilan qaragan yangi-yangi jamiyatlar vujudga keldi.

Sharq qo'lyozmalarini tashkiliy ravishda to'plash deyarli barcha harbiy ekspeditsiyalar uchun xos edi, ularning tarkibiga sharqshunos mutaxassislar ham kirardi. Turkistonning birinchi general-gubernatori K.P. Kaufman sharqshunos A.L. Kunga yo'llagan maktublaridan birida bunday deb yozgan edi: «Buxoro bilan Samarqand doim musulmon dunyosining olimlari va ma'lumotli kishilari to'plangan joylar hisoblab kelingan va shunday deb hisoblanadi. Bu shaharlarning tarixi shuni ko'rsatadiki, ularda doimo g'oyat muhim sharq qo'lyozmalari ko'p to'plangan. Bu qo'lyozmalarni yoki aqalli ularning ayrim qismlarini qidirib topish ilmu fan uchun nihoyatda foydali bo'lur edi».

1868-yilda Samarqand egallab olingandan keyin oradan bir yil o'tgach, Xo'ja Ahror masjidida ulkan yodgorlik hisoblangan «Usmon Qur'oni» sotib olindi.

Xivaga qilingan 1870-yilgi yurishdan birmuncha vaqt ilgari rus geografiya jamiyati xonlikni o'rganish bo'yicha batafsil yo'riqnoma ishlab chiqqan bo'lib, unda sharq qo'lyozmalarining keng suratda to'plashga intilish o'z ifodasini topgan. Dasturning ana shu qismi taniqli orientalist mutaxassis T.I.Lerx tomonidan tuzilgan edi, u O'rta Osiyoda bir necha marta bo'lgan, qo'lyozmalarni qo'lga kiritish shart-sharoitlari va imkoniyatlarini, qadimgi va qimmatli qo'lyozmalarni yaxshi bilardi. Xiva yurishi (1873) va Qo'qon yurishi (1875) vaqtlarida Sharq qo'lyozmalarini to'plash va saqlashda g'ayratli va mehnatsevar tadqiqotchi A.L.Kun ancha faollik ko'rsatdi. U 1874-yilgi Shahrisabz ekspeditsiyasining qatnashchisi ham edi. Faqat Xivaga yurish vaqtida u 300 ta qo'lyozma kitoblar to'plaganligi ma'lum. Shundan keyingi yillarda ham A. L. Kun qo'lyozmalarni qidirib topish bilan zo'r berib shug'ullangan. 1890-yilda Osiyo muzeyiga 134 ta sharq qo'lyozmasini topshirgan.

XX asrning boshlarida O'rta Osiyo hududida endi sharq qo'lyozmalarini aniqlash va to'plashda rus sharqshunos olimlarining ancha katta guruhi ishtirok etdi. Birinchi navbatda atoqli va mashhur rus olimlari, akademik V. V. Bartold, K. G. Zaleman, A. N. Samoylovich, V. A. Ivanov va boshqalarni aytib o'tish kerak. Bu yerda ular o'lka xalqlari madaniy merosini o'rgandilar, yozma yodgorliklarning qanday saqlanishi bilan tanishdilar, hamisha ularning tashrif buyuradigan joylari davlat saroy kutubxonalari, xususiylar qo'lyozmalar kutubxonalari bo'lardi, ular har doim mashhur kitobsevarlar va madaniyat homiylari bilan uchrashardilar, ular orasida mahalliy kishilar ham, kelgindi shaxslar ham bo'lardi. Adabiy manbalarning guvohlik berishicha, faqat Osiyo muzeyining o'zi ana shu olimlardan ko'plab fors-tojik qo'lyozmalarini olgan. V. V. Bartolddan 20 ta qo'lyozma, K. G. Zalemandan 105 ta qo'lyozma, A. Validovdan 16 ta qo'lyozma, V. V. Belyaminovdan 19 ta, V. A. Ivanovdan 605 ta qo'lyozma olgan

va hokazo. Faqat ana shu besh mutaxassisning o'zi muzey to'plamlarini 765 nusxa qo'lyozma bilan boyitgan.

Mahalliy arboblardan, xususan, D. Gramenitskiy, Ya. Ya. Lyutsh, N. N. Pantusov, V. L. Vyatkin, A. A. Seymonov, M. F. Gavrilov va boshqa ko'pgina kishilar zo'r g'ayrat bilan mehnat qildilar. Ulardan ayrimlari Sankt-Peterburg universitetining sharq tillari fakultetini tamomlashgan. Turkiston o'lkasida xizmatda bo'lgan vaqtida ular Markaziy Osiyo xalqlarining boy tarixi va madaniyatini zo'r e'tibor bilan hormay-tolmay o'rgandilar, ko'pincha o'lkaning turli joylariga borib, turli yozma asarlarni to'pladilar va o'rgandilar. Ularning bu sohadagi faolligi shakshubhasiz sezilarli iz qoldirdi.

Rus sharqshunoslarining faoliyatida faqat Rossiya hukmron sinflarining tor xudbinlik manfaatlari emas, balki qo'lyozmalarni saqlab qolishdan chuqur ilmiy manfaatdorlik va ularni ilm-fan mulkiga aylantirishga intilish ustunlik qildi. Bo'lajak sharqshunoslarning ko'plari hali talabalik yillaridayoq O'rta Osiyoning mehnatkash xalqiga nisbatan xayrixohlikni saqlab qoldilar. Mashhur amaldor N. I. Ilinskiy 1884-yil 28-sentabrda K. P. Pobedonoshev nomiga yuborgan xatida bunday deb yozgan edi: «Peterburg universiteti sharq tillari (fakulteti) talabalari va Lazerevsk institutining talabalari bizning O'rta Osiyo mamlakatlari uchun yaroqsizlar, chunki ular Markaziy Osiyo xalqlari adabiyoti, tarixi va etnografiyasini ob'ektiv ravishda o'rganadilar va ularga o'z xayrixohliklarini bildiradilar».

Rus sharqshunoslarining sharq qo'lyozmalarini to'plash va saqlash sohasidagi faoliyati ayrim tashabbuskor olimlarning tarqoq kuch-g'ayrat sarflashidan iboratdir, ular podsho hukumatining qo'llab-quvvatlashini sira ko'rgan emaslar. Podsho hukumati bunday degan edi: «O'rta Osiyodagi qadimgi madaniyatni o'rganish va yodgorliklarni saqlash foydali bo'lish u yoqda tursin, hatto zararlidir».

Shunga qaramasda, o'z davri uchun ijtimoiy jihatdan shart bo'lgan kamchiliklar mavjud bo'lgani holda ular to-

monidan katta ishlar amalga oshirildi. «Sharqshunos mutaxassislar va havaskorlarning kuch-g'ayrati bilan, – deb yozadi V. V. Lunin, – Rossiyaning kitob omborlari Markaziy Osiyodan kelib chiqqan ko'pgina yuzlab qo'lyozmalar bilan boyidi, ularda O'rta Osiyoga doir muayyan ma'lumotlar bor edi».

«Yarim asrlik faoliyat mobaynida (taxminan 1865-yildan 1917-yilga qadar), – deb yozadi V. V. Lunin, – jamoat kutubxonalari va xususiy to'plamlarda 3 mingdan ortiq sharq qo'lyozmalari aniqlandi va to'plandi». Agar inqilobdan oldingi sharqshunoslarning kuch-g'ayrati sarflanmaganda ko'pgina qo'lyozmalar ilm-fan mulkiga aylanmagan bo'lar edi. Qidirib topilgan va sotib olingan sharq qo'lyozmalarining bir qismi juda kam uchraydigan va nodir qo'lyozmalar qatoriga kiradi. Masalan, «Usmon Qur'oni», Ibn Miskaveyxning «Xalqlar tajribasi», Amir Temurning «Temur tuzuklari», G'iyosiddin Alining «Hindistonga yurish kundaligi» va boshqa ko'plab qo'lyozmalar bor. Markaziy Osiyo xalqlarining tarix uchun g'oyat muhim bo'lgan va fan uchun nihoyatda qimmatli bo'lgan katta miqdordagi qo'lyozma manbalari aniqlandi va o'rganildi. Bu qo'lyozmalardan ayrimlari ilmiy muomalaga kiritildi, bunda Osiyo muzeyi, Sankt-Peterburg universiteti kutubxonasi, Turkiston xalq kutubxonasi qo'lyozma to'plamlarining e'lon qilingan tavsiflari va kataloglari muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Ish olib borish uchun qulay sharoitlar, qoniqarli va doimiy moddiy baza bor bo'lganda, yakka tartibda ishlagan tashabbuskor olimlar va mahalliy havaskorlar, shak-shubhasiz bundan ham ko'proq ishlarni amalga oshirgan bo'lar-dilar.

XULOSA

Adabiy va boshqa manbalarni o'rganish shuni ko'rsatadiki, sharq qo'lyozma kitoblarini saqlovchi O'zbekiston hududidagi dastlabki kutubxonalar masjid-madrasalarda, maktablarda va ayrim hukmdorlar ixtiyorida bo'lgan edi.

VIII asrning boshlarida arab bosqinchilari O'rta Osiyo davlatlariga nihoyatda katta zarar yetkazdilar, ko'plab kutubxonalar talab ketildi, kitoblar yo'q qilindi, lekin bular qadimgi madaniyatni to'la-to'kis halokatga olib kelolmadi.

IX asrning oxirlarida Markaziy Osiyoda feodal xo'jalikning yuksalishi fan va madaniyatning, adabiyot va san'atning ravnaq topishiga, davlat fondlarining tashkil topishiga, saroy kutubxonalarining, madrasa va masjidlar huzuridagi kutubxonalar, shaxsiy va boshqa kutubxonalarning tashkil etilishiga olib keldi.

Mo'g'ullar bosqini davrida Markaziy Osiyo xalqlarining madaniy rivojlanishi to'xtab qoldi, kutubxonalar yana tanazzulga uchradi. XIV asrning ikkinchi yarmidan boshlab mamlakatdagi kutubxonalar tiklana boshlandi, bu vaqtda O'rta Osiyoda markazlashgan davlat vujudga kelgan edi. Kutubxonalarning ancha gullagan davri Amir Temur va temuriylar hukmronlik qilgan davrga to'g'ri keladi. Amir Temur, Ulug'bek, Shohruh, Husayn Boyqaro va temuriy hukmdorlar saroylaridagi kutubxonalarda ko'pgina tillarda qimmatbaho manuskriptlar to'plangan edi.

XVI asrdan boshlab o'zbek xonliklarida bir qadar iqtisodiy va madaniy tanazzul yuzaga keldi, kitoblar yaratilishi kamaydi, ayniqsa, diniy va tabiiy-ilmiy adabiyotlar kamayib ketdi. Biroq, shunday sharoitlarda ham kutubxonalar faoliyat ko'rsatishda davom etdi. Shaxsiy kutubxonalar, madrasa va masjidlar huzuridagi kutubxonalar rivojlandi. Ularda diniy mazmundagi kitoblar, risolalar, podsholik hayotiga doir adabiyotlar bilan bir

qatorda falsafa, astronomiya, tibbiyot, matematika, astrologiya, geografiya va boshqa fanlarga doir qo'lyozmalar jamlandi. O'zbek xonliklarining kutubxonalarida badiiy-ash'oriy adabiyotlar katta o'rin egalladi.

Ba'zi kutubxonalar alohida binolar va xonalarga joylashgan bo'lib, ulardagi adabiyotlar ma'lum tartibga solingan, ya'ni fan tarmoqlari bo'yicha joylashtirilgan, kitoblarning ro'yxat-kataloglari mavjud edi.

O'rta asrlardagi kutubxonalarning eng birinchi qaldagi vazifasi – kitob va qo'lyozmalarning saqlanishini ta'minlash va mahalliy hamda kelgindi olimlar, yozuvchilar, tarixchilar, shoirlar, davlat arboblari va boshqa imtiyozli qatlamlarning kitoblarga bo'lgan ehtiyojini qondirishdan iborat edi. Shu bilan birga kutubxonalarning mavjudligi fan va madaniyatning rivojlanishiga, xalq o'rtasida savodxonlikning yuksalishiga shak-shubhasiz yordam berdi. Biroq ko'pgina qo'lyozmalar va kutubxonalarning taqdiri ayanchli bo'lib, ko'pincha ular o'zaro feodal urushlar, chet el bosqinchilarining hujumlari, yong'inlar va tabiiy ofatlar tufayli ancha-muncha zarar ko'rardi, shikastlanardi.

Markaziy Osiyoni Chor Rossiyasi bosib olgandan keyin Turkiston o'lkasida qo'lyozmalarni to'plash bilan ilmiy jamiyatlar va jamoat kutubxonalari shug'ullandi, bu sohada Turkiston xalq kutubxonasi tomonidan ko'pgina ishlar qilindi.

Mahalliy kitob ishqibozlari va rus orientalist olimlari sharq kitoblari va qo'lyozmalariga katta qiziqish bilan qaradilar, ular kitob va qo'lyozmalarni to'plash va saqlash bilan astoydil shug'ullandilar. Lekin ularning faoliyati tarqoq holda olib borildi, hukumat tomonidan yetarli qo'llab-quvvatlanmadi. Shunga qaramasdan, ular tomonidan minglab qimmatli qo'lyozmalar qidirib topildi, bularning ko'plari ilmiy jihatdan o'rganib chiqildi va tasvirlandi.

Sharq qo'lyozma kitoblarini qidirib topish va ilmiy tasvirlash sohasida keng, rejali ishlar sho'ro davrida, xususan O'zbekiston Fanlar akademiyasi tizimida sharq qo'lyozmalarini o'rganish instituti, keyinchalik esa Sharqshunoslik instituti va boshqa muassasalar tashkil etilgandan keyin ancha avj oldi. Endilikda O'zbekiston mustaqillikka erishgandan keyin bu ishlar keng ko'lamda olib borilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. A. A. *Semyonov*. Pismennosti, sushestvovavshie na territorii Sredney Azii.-Izv. Tadjikskogo filiala AN SSSR, 1948, ¹12, s. 19.
2. S. P. *Tolstov*. Xorezmiyskaya arxeologo-etnograficheskaya ekspeditsiya AN SSSR 1948 goda.-Izv. AN SSSR. Ser. Ist. i filosofii. T.4, ¹3. M., 1949, s. 26.
3. Datirovanniye sogdiyskiye dokumenti s gori Mug v Tadjikistane.— Trudi In-ta Vostokovedeniya. T. 17. L., 1936, s. 137-165.
4. M. E. *Masson* i G. A. *Pugachenkova*. Parfyanskiye ritoni Nisi.— Trudi Yujno-Turkm.arxeolog.ekspeditsii.T.4. Ashxabad, 1959, s. 49.
5. A. A. *Semyonov*. Drevneyshiye biblioteki Sredney Azii.\\ «Pioner Vostoka», 1938, ¹42
6. *Abu Rayxan Beruni*. Sbornik statey, pod. red. S.P. Tolstova. M.— L. AN SSSR, 1950, s. 14.
7. T. P. *Qori-Niyoziy*. Sovet O'zbekiston madaniyati ocherklari. T. 1956. 14 bet.
8. A. M. *Beleniskiy*. Kratkiy ocherk jizni i trudov Beruni.— V. kn.: Abu Rayxan Beruni. Sobraniye sochineniy dlya poznaniya dragot-sennostey (Mineralogiya).— M., Izd-vo AN SSSR, 1963, s 288.
9. Jizneopisaniye Abu Ali Xuseyna Ibn Abdullaxa Ibn Sini, rasskazannoe im samim i zapisannoe ego uchenikom Abu Ubaydo al-Djuzdjani (per. M. Zaida). — Literaturniy Tadjikistan. Almanax. 1958. ¹ 5 s.134.
10. Materiali po istorii turkmen i Turkmenii. T.I, VII-XV vv. 1939, s. 434.
11. A. L. *Kun*. Predaniye o biblioteke Timura. —Materiali dlya statistiki Turkestanskogo kraya. — Ejegodnik. Vip. 3. S-Pb, 1874, s. 406.
12. «Turkestanskije Vedomosti», 1911, ¹ 5.
13. D. *Kvarsov*. «Gde je biblioteka Ulugbeka». Gaz. «Pravda Vostoka» 1962, ¹ 247.

14. A. A. *Semyonov*. «Sheybani-xan i zavoevaniye im imperii Timuridov». Materiali po istorii tadjikov i uzbekov Sredney Azii. Vip. 7, 1954, s. 43.

15. *Jurn. Mir Islama*. 1913, T 2 s. 89-99.

16. Voprosi predlagayemie imp. Russkim Geograficheskim obshchestvom pri issledovanii Xivinskogo xanstva i sopredelnix s nim stran v geograficheskom, etnograficheskom i kulturno-istoricheskom otnosheniyax. Spo. 1873, s. 36-39.

17. O'zSSR MDA, 1009-fond, I-ro'yxat, 67-delo, 31-varaq.

18. V. V. *Stasov*. Tron xivinskix xanov. – Vestnik izyashchnix isskustv. T. 4. Vip. 5. S-Pb. 1886, s. 405.

19. O. G'. *Qosimova*. O'zbekistonda kutubxonachilik ishi tarixi. O'quv qo'llama. Toshkent, «O'qituvchi» nashriyoti, 1981, 5-12-betlar.

20. A. Z. *Validov*. Vostochniye rukopisi v Ferganskoy oblasti. – Zap. Vost. Otd. Russk. Arxeol. ob-va. T. 22. 11., 1925, s. 308.

21. B. B. *Bartold*. Otchet o komandirovke v Turkestan. Zap. Vost. Otd. Russk. Arxeol. ob-va. T. XV. S-Pb. 1904.

22. *Abd-ur-Rauf*. «Rasskazi indiyского puteshestvennika (Buxara, kak ona est) per. s persid. A.N. Kondratyeva. Samarkand, 1913, s. 24.

23. B. B. *Bartold*. Istoriya izucheniya Vostoka v Evrope i Rossii. Izd. 2-e. L., 1925, s. 262.

24. V. L. *Vyatkin*. Buxarskiy rinok. Gaz. «Turkestanskije Vedomosti», 1897,

25. A. A. *Semyonov*. Rol Turkestanskoy publichnoy, a nine Gos. pub. bibliteki UzSSR v sobiranii i ohrane vostochnix rukpisey i aktov, 1945.– Arxiv A. A. Semyonova, op. 1, d. 144, ll. 4-5.

26. A. A. *Semyonov*. Sredneaziatskiye rukopisnie fondi i vajnost ix izucheniya. – V kn.: Materiali pervoy vsesoyuznoy nauchnoy konferensii vostokovedov v Tashkente 4-5 iyunya 1957 g. Tashkent. Izd-vo An UzSSR, 1958, s. 912.

27. A. L. *Kun*. Koran Osmana. Gaz. «Turkestanskije Vedomosti», 1870, ¹¹.

28. P. V. *Znamenskiy*. Uchastie N. I. Ilinskogo v dele inogrodni-cheskogo obrazovaniya v Turkestanskom kraje. – Kazan, 1900, s. 72.

29. V. V. *Bartold*. Zadachi russkix vostokovedov v Turkestane. S-Pb. 1915, s. 17.

30. B. V. *Lunin*. Srednyaya Aziya v dorevolyutsionnom i sovet-skom vostokovedenii. Tashkent, Izd-vo «Nauka», 1965, s. 254.

MUNDARIJA

Muqadima	3
O'zbekiston hududida arablar istilosiga qadar vujudga kelgan yozuv, dastlabki kitoblar va kutubxonalar	4
Somoniylar va mo'g'ul bosqinchiligi davrida madaniy hayot va kutubxonalar faoliyati	9
Amir Temur va temuriylar davlatida madaniy hayot hamda kutubxonalar	17
Shayboniylar va ashtarxoniylar davlatlarida kutubxonalar	31
XVIII-XIX asrlarda Buxoro amirligi, Xiva va Qo'qon xonliklarida madaniy hayot va kutubxonalar	36
XVIII-XIX asrlarda o'zbek xonliklarida kitob savdosi	59
Sharq qo'lyozma kitoblarini to'plash va saqlashda Turkistondagi mahalliy muassasalar, kitob ishqibozlari va olimlarining roli	64
Xulosa	76
Foydalanilgan adabiyotlar	78

A. I. Kormilisin, M. M. Rasulov, S. X. Davlatov

KUTUBXONASHUNOSLIK ISHINING NAZARIYASI VA TARIXI

O'zbek tilida

Muharrir *I. Zoyirov*. Rassom *J. Gurova*.

Tex. muharrir *T. Smirnova*. Musahhih *M. Akromova*.

Kompyuterda tayyorlovchi *E. Kim*

IB ¹ 45

Terishga berildi 2003 y. Bosishga ruxsat tildi 2003. Bichimi 84%108¹/₃₂.
Shartli bosma tabog'i 4,2. Nashr bosma tabog'i 3,5. Adadi 3000 nusxa.
Bahosi shartnoma asosida. Buyurtma ¹ 45.

Toshkent kartografiya fabrikasi, 700170, A. Muxiddinova ko'chasi, 6.